

Zeeiland 26.4

Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen

Het Hemelse Rijk van
John Abraham Otte

Gemengde Berigten
in de Zierikzeesche
Nieuwsbode

Bijdragen voor **Zeeland** kunnen aan de hoofdredacteur worden gezonden.

De aanwijzingen voor de auteurs zijn te vinden op de website: <https://kzgw.nl/publicaties/tijdschrift-zeeland/aanwijzingen-voor-auteurs/>

© Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen

ISSN 0927-1279

Redactie

G.R. Heerebout, hoofdredacteur
I.H. Vogel-Wessels Boer, beeldredacteur
A.J. Beenhakker
W. van den Broeke
M.A. Buise
J.J. de Koning
F.F.X. Smulders
M.A. Wagenveld-Heeren

Redactieadres

G.R. Heerebout
Oostmolenweg 49
4481 PK Kloetinge
(0113) 213109
Gerard.Heerebout@gmail.com

Voorzijde omslag: Standbeeld van John Otte in 2008 in Xiamen, China, is opgericht. Foto Jifeng Liu. (uitsnede).
Achterzijde omslag: Het standbeeld van Johannis de Rijke te Nagoya, Japan.

Inhoudsopgave

Dr. H.M.C. de Jonge 117
Het Hemelse Rijk van John Abraham Otte.

Dr. J.P. Zwemer 125
Thermometer van de maatschappelijke ontwikkelingen. De rubriek 'Gemengde Berigten' van de Zierikzeesche Nieuwsbode in het derde kwart van de negentiende eeuw. Deel 1.

't Is vol van schatten hier 137

Drs. K-J. R Kerckhaert
Schotse munten in Zeeland.

H.K. Loeff
'zeer fraai cranium van een neger in 't Fransche hospitaal te Middelburg gestorven'

Rubrieken

Aanwinsten september 133

Boekbesprekingen 142

Muziekbespreking 156

Tot slot van 2017 158

Wim Hofman
Oostenwind

Vormgeving, productie en druk:

Drukkerij Bareman
Terneuzen

Het Hemelse Rijk van John Abraham Otte

Standbeelden van Zeeuwen in het buitenland zijn schaars, zeker in het Verre Oosten. Voor zover mij bekend zijn in dat deel van de wereld slechts twee provinciegenoten in steen vereeuwigd. Het meest bekend is het beeld van de uit Colijnsplaat afkomstige waterstaatsingenieur Johannis de Rijke, dat in 1987 in het Japanse Nagoya is onthuld vanwege zijn grote verdiensten voor de Japanse waterstaat. Een kopie van dit beeld staat bij zijn geboortedorp. Minder bekend zijn het standbeeld en de buste die in 2008 respectievelijk 2010 in het Chinese Xiamen, het vroegere Amoy, zijn opgericht ter nagedachtenis aan de in Vlissingen geboren Johannes Abraham Otte.

Ik hoorde voor het eerst over Otte toen ik jaren geleden een aantal dagen doorbracht op het eilandje Gulangyu, dat op een steenworp afstand ligt van het oude centrum van Xiamen. Xiamen was bijna honderd jaar lang, van het einde van de Eerste Opiumoorlog (1839-1842) tot de bezetting van de stad door Japan in 1938, een vrijhandelshaven waar inwoners van Japan en westerse grootmachten handel dreven en contractarbeiders rekruteerden voor hun plantages en mijnen in koloniën in Azië. Gulangyu vormde in die jaren de enige locatie in de stad waar onderdanen van deze landen zich mochten vestigen. Al in 1857 werd een Nederlands consulaat op het eiland geopend. Het overgrote deel van de koelies in Nederlands-Indië was uit het arme achterland van Xiamen afkomstig.

Het internationale personen- en handelsverkeer uit die tijd heeft zijn sporen op Gulangyu nagelaten, vooral op het terrein van de architectuur. Ondanks ernstige vernielingen tijdens de Culturele Revolutie, staan er nog steeds prachtige gebouwen en woningen in allerlei stijlen, die zijn gebouwd in opdracht van koloniale mogendheden en van particulieren, waaronder talrijke Chinezen die overzee fortuin hadden gemaakt. Onder de gebouwen zijn er een paar die me bijzonder aanspreken, zoals het imposante Bagua Huis, een enorme octogonale villa, en het modernistische Scheepshuis. Beide worden toegeschreven aan de

Otte in Chinese kledij. Foto Van 't Lindenhoutmuseum-archief, Neerbosch.

Nederlandse Amerikaan Otte.

Thuisgekomen zocht ik in tijdschriften naar gegevens over deze mij onbekende architect en al gauw bleek dat het hier ging om een nevenactiviteit van een geboren Zeeuw die zijn sporen primair op andere terreinen had verdiend. Otte werkte van 1888 tot 1910, het jaar van zijn dood, als geneesheer-zending in Xiamen en omgeving. Hij was de eerste arts die door de Gereformeerde Kerk in Amerika naar China werd uitgezonden. Hij wordt algemeen beschouwd als de grondlegger van de westerse gezondheidszorg in

de provincie Fujian. Otte was ook geen onbekende in zijn land van herkomst. Rond 1900 genoot hij grote faam in met name gereformeerde kring in Nederland. Na zijn dood werd in Vlissingen zelfs een straat naar hem genoemd. In de jaren daarna is deze veelzijdige man echter in vergetelheid geraakt.

Johannes Abraham Otte werd in 1861 in Vlissingen geboren uit het huwelijk van de weduwnaar Johannes Otte en de weduwe Adriana Beenhakker. Vader Johannes was in Ellewoutsdijk geboren als zoon van een uit Oosterland afkomstige kleermaker, die het beroep van commissienair uitoefende. Adriana Beenhakker, die al vroeg wees werd, was de dochter van een zeeman uit Middelburg.¹ Ze werd stiefmoeder van de drie zonen uit Johannes eerste huwelijk en bracht behalve een zoon nog twee dochters ter wereld, die allebei op jonge leeftijd overleden. Na hun huwelijk werkte Johannes enige jaren als broodbakker in Yerseke. Bij de geboorte van de kleine Johannes exploiteerde het echtpaar een bakkerszaak in de St. Jacobstraat in de Scheldestad.

Johannes en zijn vrouw waren aanhangers van de charismatische predikant H.J. Budding (1810-1870) die wel 'de vader van de Afscheiding in Zeeland' wordt genoemd. Zijn wisselende en tegenstrijdige opvattingen vonden niet bij alle gereformeerden weerklank. Hij was niettemin vrij populair onder boeren en middenstanders in Zuid-Beveland, waar hij tussen 1839 en 1844 als hageprediker rondtrok en in 1852 in Goes een vrije gemeente stichtte met medewerking van de plaatselijke broodbakker Johannes de Jonge ('De Hemelse Bakker').² Gedurende de periode dat het gezin Otte in Yerseke woonde, bezocht het wekelijks de kerkdiensten van deze zogenaamde Budding-gemeente. In 1867 emigreerde het gezin, zoals veel Nederlanders in die tijd, naar Michigan in de Verenigde Staten. De bakkerij in Vlissingen liep niet goed en de ouders hadden onvrede met de verdeeldheid in gereformeerd Nederland. Ze vestigden zich in Grand Rapids, waar ze zich aansloten bij de Amerikaanse Gereformeerde Kerk. Vader Johannes voorzag in zijn levensonderhoud achtereenvolgens als bakker, wegwerker en kleermaker, terwijl Adriana een tijd lang in een winkel werkte. Terwijl de oudste twee jongens (een was tijdens de overtocht overleden) hun eigen weg zochten, begon de kleine Johannes, nu John genaamd, aan zijn schoolopleiding.

John Otte als student in Ann Arbor, 1886. Foto Hope College Archive, Holland, Michigan.

Na het volgen van een voorbereidend programma in Grand Rapids ging John in het naburige Holland naar het gereformeerde Hope College, dat op initiatief van de Nederlandse predikant A.C. van Raalte was opgericht. Hij leerde er Frances Phelps kennen, de dochter van het hoofd van Hope en zijn toekomstige echtgenote. Na het behalen van zijn eindexamen schreef hij zich in voor de studie medicijnen aan de universiteit van Ann Arbor. Al in zijn eerste jaar raakte hij geïnteresseerd in het medische zendingswerk. Toen de zendingspost van de Amerikaanse Gereformeerde Kerk in Xiamen hetzelfde jaar om een arts vroeg, werd de post op voorhand aan hem toegezegd. Ter voorbereiding op zijn uitzending leerde hij gebouwen ontwerpen, metselen, timmeren en smeden. Na zijn afstuderen in 1886 bleek de kerk echter nog niet over genoeg geld te beschikken om zijn reis naar China te bekostigen. Op verzoek van zijn vader vergezelde John kort daarna de directeur van de protestants-

christelijke Weesinrichting in Neerbosch bij Nijmegen, Van 't Lindenhout, op diens reis langs Nederlandse protestantse gemeenschappen in de Verenigde Staten. Van 't Lindenhout wilde onderzoeken of jongens die in zijn weeshuis een ambacht hadden geleerd emplooi zouden kunnen vinden in de Verenigde Staten. Hij was onder de indruk van Otte's plannen en stelde hem voor, ter voorbereiding op zijn uitgestelde reis naar China, naar Nederland te komen om zich medisch verder te scholen. In september van hetzelfde jaar arriveerde Otte in Nederland waar hij gedurende een academisch jaar colleges liep aan de Universiteit van Utrecht en de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam.³

Sio-khe

In juni 1887 reisde Otte terug naar de Verenigde Staten, waar hij in het huwelijk trad met Frances Phelps en, later dat jaar, toestemming kreeg van het bestuur van de gereformeerde kerk om naar China te vertrekken. Begin 1888 kwam hij met zijn vrouw in Xiamen aan, waar hij, 26 jaar oud, de opdracht kreeg een ziekenhuis te bouwen in het 80 km landinwaarts gelegen Sio-khe, waar sinds 1881 gereformeerde zendelingen actief waren. Sio-khe, dat ruim 3.000 inwoners telde, lag aan een druk bevaren rivier en vormde het centrum van een dichtbevolkte vallei met ruim 300.000 inwoners verspreid over 350 dorpen. De zendingspost telde een kerk, een kapel, een districtshuis voor zendelingen die in de streek het evangelie verkondigden, een pastorie voor de lokale Chinese predikant, en een meisjesschool. Otte wilde daar zo snel mogelijk een ziekenhuis aan toevoegen, maar de bouw liet op zich wachten. Tot drie keer toe ging de aankoop van bouwgrond niet door vanwege de 'bijgelovigheid van de arme heidenen'. Toen de vergunning eenmaal binnen was verliep de bouw echter snel. Otte trad op als architect en bouwmeester en leidde de bouw- en timmerlieden zelf op.⁴ In maart 1889 was de eerste verdieping van het bakstenen Neerbosch Hospitaal, vernoemd naar het weeshuis van Van 't Lindenhout, klaar en een jaar later de tweede verdieping. Het totale aantal bedden (ruim 50) was niet altijd voldoende voor alle zieken. In drukke tijden werden twee patiënten in een bed gelegd. Naast het hospitaal was een apart herstellingstellingsoord voor opiumverslaafden

gebouwd. Toen Otte in 1895 na bijna zeven jaar voor het eerst met verlof naar de Verenigde Staten vertrok, hadden ongeveer 50.000 consulten en 1500 operaties plaatsgevonden in het ziekenhuis.⁵ In het ziekenhuis werden ook religieuze bijeenkomsten gehouden. Volgens het jaarverslag van 1891:

'wordt op elke dag dat poliklinische patiënten geholpen worden om negen uur 's morgens een predikdienst gehouden. Allen die de dokter willen consulteren worden verwacht die bij te wonen. (...) Van intern verpleegde patiënten wordt de monotonie van de lange dag onderbroken door het leren van hymnen en delen van de Heilige Schrift. Het hele hymneboek van vijftiennegentig hymnen wordt soms van buiten geleerd door een patiënt die verscheidene maanden in het hospitaal verblijft'.⁶

Het gezin Otte in 1908. Foto Van 't Lindenhoutmuseum-archief, Neerbosch.

Deze evangelische activiteiten onder patiënten droegen in belangrijke mate bij aan het aantal bekeringen. Tussen 1888 en 1895 was het aantal Christenen in het district van 300 naar 1000 gestegen. Geen spectaculaire aantallen, maar bemoedigend genoeg voor betrokkenen.⁷

Verzoek om een bijdrage te geven voor het door Otte gestichte ziekenhuis te Amoy nu Xiamen. Van 't Lindenhoutmuseum-archief, Neerbosch.

Gulangyu

Na terugkeer van zijn verlof in 1896 werd Otte, inmiddels in Grand Rapids officieel in het ambt van predikant bevestigd, belast met de bouw van twee ziekenhuizen op het eilandje Gulangyu in Xiamen, een voor mannen en een voor vrouwen. Wederom trad hij op als architect en werd hij benoemd tot geneesheer-directeur van beide instellingen. Zowel het Hope Hospitaal voor mannen, vernoemd naar zijn vroegere college in Holland (Michigan), als het Nederlandse Vrouwenziekenhuis (later Wilhelmina Ziekenhuis) werden in 1898 geopend. Net als in Sio-khe ondervond Otte voor aanvang van de bouw tegenwerking, ditmaal niet van Chinezen, maar van leden van de buitenlandse gemeenschap in Gulangyu, die vreesden dat de komst van grote aantallen vervuilde Chinese patiënten uit de overbevolkte wijken van Xiamen tot verspreiding van ziekten op het eiland zou leiden. Toen besloten werd in de oude stad zelf een ruimte in te richten voor patiënten die 'niet schoon genoeg' waren, verstomde het protest.⁸

Het Hope Hospitaal, dat bij hoog water aan drie zijden door de zee omgeven was, telde, net als het Neerbosch Hospitaal, twee verdiepingen met vergelijkbare werkruimten en slaapzalen voor 45 patiënten. Het schuin daarachter gelegen, kleinere Wilhelmina Ziekenhuis telde 25 bedden. In 1910, twaalf jaar na de opening, hadden beide ziekenhuizen, 'ruim 17.000 interne en 135.000

externe patiënten behandeld' en 'meer dan 7,500 operaties' uitgevoerd.⁹ Velen kwamen, net als in Sio-khe, van heinde en ver. De plaatselijke zendingspost beschikte ook over een zeilboot, de Hokim-tsun of 'Boot van de Blijde Boodschap', waarmee Otte patiënten in dorpen aan de kust of op omliggende eilanden bezocht. Otte had het op Gulangyu beter naar zijn zin dan in het afgelegen Sio-khe. Vanwege zijn toewijding en deskundigheid stond hij al spoedig in hoog aanzien bij de Chinese bevolking. Hij had regelmatig contact met westerlingen die op het eiland woonden of Xiamen per schip aandeden. Het was goed toeven op het prachtige eiland, dat later door de dichter en scheeparts Slauerhoff is vereeuwigd in het verhaal 'Het Lente-eiland' en het gedicht 'Het eiland Kau Lung Seu'.

Vanuit Xiamen ging Otte ook vaker met verlof naar Amerika dan in Sio-khe, zeker nadat Otte's vrouw in 1902 voor de scholing van de kinderen naar Michigan was teruggekeerd. In 1908 bezocht hij zijn gezin voor het laatst. In 1910 overleed Otte op Gulangyu aan de longenpest, die hij tijdens een bezoek aan een patiënt had opgelopen. Hij werd begraven op het plaatselijke zendingkerkhof. Kort daarna werd voor de ziekenhuizen door collega's, leerlingen en geloofsgenoten een eenvoudig monument opgericht met een eensluitend opschrift in het Chinees, Engels, Latijn en Nederlands. De Nederlandse tekst luidde: 'Zijn Eerw. med. Dr. Johannes Abraham Otte 1861-1910/Werd geboren in Holland, opgevoed in Amerika'.

Band met Nederland

Dat het ziekenhuis in Sio-khe de naam Neerbosch en het vrouwenziekenhuis in Amoy uiteindelijk de naam Wilhelmina kreeg, had niet alleen te maken met Otte's Nederlandse wortels, maar ook met de financiële steun die hij voor zijn medische zendingsactiviteiten uit zijn geboorteland ontving. Beide ziekenhuizen werden met in Nederland ingezameld geld gebouwd. Ook voor de instandhouding en inrichting werd geregeld geld overgemaakt. Al tijdens John Otte's studieverblijf in Nederland wierp Van 't Lindenhout zich op als belangrijkste fondsenwerver voor diens medische zendingswerk in China. Tezamen met een studiegenoot van Otte uit Amsterdam richtte hij eerst een comité op voor het Neerbosch Hospitaal en

later een vereniging voor het Wilhelmina Ziekenhuis, die de binnengekomen donaties beheerden. Voor de inzameling van geld werden twee soorten collectebusjes geïntroduceerd, het China-cent- en het China-gulden-busje. Daarnaast organiseerden ze allerlei activiteiten, zoals optredens van het zogenaamde Otte-dameskoor, waarvan de opbrengst voor Hollands eerste zendeling-arts in China was. Veel geld kwam binnen door spontane acties van bijvoorbeeld zondagsscholen, schoolkoren, zendingsverenigingen, zoals het Mos-taardzaadje uit Goes, en werknemers van bedrijven, zoals de meisjes van een nettenfabriek in Apeldoorn.

In 'Het Oosten. Weekblad gewijd aan Christelijke Philanthropie', het orgaan van de Weezeninrichting te Neerbosch, schreef hoofdredacteur Van 't Lindenhout geregeld over de werkzaamheden van Otte, gewoonlijk met een oproep om geld te sturen. Af en toe gaf hij ook een brochure uit waarvan de opbrengst ten goede kwam aan Otte's missie. Brieven, jaarverslagen en artikelen die Otte naar hem stuurde werden dikwijls geheel of gedeeltelijk in het weekblad afgedrukt. Op een bepaald moment was zelfs een Otte-penning en een foto van hem in Chinese kledij te koop. Ook Otte zelf liet zich niet onbetuigd bij de inzameling van gelden. Gedurende zijn studiejaar in Nederland gaf hij overal lezingen voor protestantse kerkgemeenschappen over zijn activiteiten. De afsluitende collectes leverden veel geld op. Tijdens zijn verlofperiodes reisde Otte bij voorkeur via Nederland naar de Verenigde Staten of China om verslag uit te brengen van zijn vorderingen in het Hemelse Rijk en opnieuw geld in te zamelen. Zijn tournees door Zeeland trokken stevast grote aantallen toehoorders. Al deze activiteiten droegen er aan bij dat 'dokter Otte' op het eind van de 19^e eeuw een bekende figuur was in met name gereformeerde kring. Men volgde zijn belevenissen op de voet en droeg hem op handen. Veel regionale kranten en bladen van christelijke signatuur besteedden aandacht aan zijn lezingen en namen zo nu en dan berichten uit 'Het Oosten' over; in Zeeland onder andere de Vlissingse Courant en De Zeeuw, het Christelijk-historisch nieuwsblad voor Zeeland.

Otte over China

Otte's brieven en artikelen in 'Het Oosten' gingen

gewoonlijk over zijn medische activiteiten en de bekering van 'heidenen'. Slechts af en toe nam Otte de tijd om iets over de Chinese samenleving te melden. Hij beklagde zich bijvoorbeeld over de smerigheid van steden en dorpen en de ondragelijke stank die de komst van een plaats aankondigde. Over Xiamen schreef hij:

*'De straten zijn niet breed genoeg, dat twee personen naast elkaar daar door kunnen wandelen. [...] In de straten ziet men duizenden varkens en honden. De varkens lopen de huizen vrij binnen, en de honden dienen steeds als straatreinigers. Ik heb nooit in mijn leven zulke vuile, morsige, schurftachtige, leelijke honden gezien als de Chineesche straathonden. Zij zijn te akelig om ze aan te zien, zij verwekken afgrijzen. Deze dieren leven met de menschen. Is het dan te verwonderen, dat er hier zooveel onreine ziekten zijn? De straten dienen tevens tot riolen. Kortom, zij zijn een verzameling van al wat ongezond en vuil is.'*¹⁰

Over de behuizing van de bevolking in zijn nieuwe woonplaats Sio-khe meldde hij: *'De meeste menschen wonen in vuile, kleine hutten, van aarde gemaakt. Deze hutten bevatten een of meer kamers en het meublement bestaat uit een tafeltje voor den afgod, eenige kleine stoeltjes of liever bankjes, een bed en veel rommel. Menschen, koeien, varkens, honden en kippen wonen daar bijeen'*¹¹

Later wijdde hij soms een paar zinnen aan dorpen die hij in de omgeving bezocht, maar ook daar ligt de nadruk op zijn werkzaamheden. Eind 1893 bracht hij met de Chinese dominee van Sio-khe een bezoek aan de stad Peng-ho. Een jaar eerder hadden ze al geprobeerd daar een 'predikplaats' te stichten, maar voor ze goed en wel begonnen waren, werden ze uit het daartoe gehuurde huis verjaagd. Ook deze keer zat het tegen:

'Wij waren maar pas in huis, toen wij in de straat hoorden uitroepen: 'de barbaren zijn hier, de barbaren zijn hier!' Spoedig was het huis en de straat voor het huis propvol met eene joelende menigte. Maar met een paar goede woorden bracht Ds. Iap velen hunner tot bedaring, vooral toen hij hen vertelde dat de dokter was gekomen om hunne zieken te genezen. Toch was het dien avond alles behalve rustig. Dikwijls werd er met steenen geworpen, en gedurende den nacht werd de geheele voorgevel met mest besmeerd. (...) Den volgende morgen was er reeds vroeg een groote hoop

volks voor de deur. Wij werden uitgescholden, uitgelachen en soms bedreigd, maar toen zij zagen, dat wij medicijnen hadden, begonnen zij spoedig een weinig te bedaren.¹²

Het voorbeeld maakt duidelijk hoe cruciaal de rol van artsen was in de bekeringsactiviteiten. Alleen zij genoten in eerste instantie het vertrouwen van de Chinese bevolking, een vertrouwen waarvan de zendelingen op hun beurt gebruik maakten om het christendom te verbreiden. De contacten met de mandarijnen liepen niet altijd even soepel. Otte had vanaf het begin zijn bedenkingen over het Chinese bestuursstelsel dat volgens hem stagnatie in plaats van vooruitgang bracht. In 1895, na de gruwelijke moord op zendelingen in het noorden van Fujian, wond hij zich op over de onthoofding van de moordenaars, die in zijn ogen niet de echte daders waren, maar bedelaars of levensmoede inwoners die door Chinese ambtenaren als zodanig werden aangewezzen: *'De ambtenaren, die zoo door en door slecht zijn, dat zij als een schande voor het mensdom moeten beschouwd worden, en die van moord en plunderen rijk worden, die moeten gestraft worden. Niet alleen voor wat zij aan de buitenlanders hebben gedaan, maar ook om hun tergen, en onderdrukken en vermoorden van hun eigen volk . [...] De beschaafde volkeren hebben geen recht om zulke gruweldaden ongestraft te laten. China zelf kan het niet doen. Daar is het te zwak voor, en dus nu moeten de Europeesche machten met Amerika optreden, om een einde te maken aan de Chineesche gruwelen*'.¹³

Tijdens de Bokseropstand (1899-1901), gericht tegen de inmenging van Japan en westerse imperialistische mogendheden op allerlei maatschappelijke terreinen, braken er ook in het zuiden van Fujian ongeregelde uitbarstingen uit. In 1900 werden er op het platteland kerken beroofd en in brand gestoken. Een aanval op de kerk en het hospitaal in Sio-khe werd evenwel afgeslagen.¹⁴ Ook in Xiamen was de situatie gespannen. In augustus van hetzelfde jaar lagen er tien oorlogsschepen uit vijf naties in de haven, die wedijverden om invloed in het kustgebied. Pas nadat de Engelsen een Japanse bezetting wisten te voorkomen, keerde de rust terug. Deze keer schrijft Otte: *'Ik wil niets van het verdeelen van China weten, maar dat zou nog beter zijn dan de bloedorstige dwingelandes [de keizerin-weduwe], de moordenaars van over de honderd zendelingen en duizenden*

harer eigene beste onderdanen, weer op den troon te plaats'.¹⁵ In 1901 laat hij weten meer vertrouwen te hebben in een Japanse dan een Franse bezetting van Fujian: *'Ach, de Heere beware ons voor de Franschen. Onder de Japanners is het nog dragelijk, maar onder de Franschen ondragelijk*'.¹⁶ Zijn opmerkingen geven aan hoe verwarrend de situatie was en dat hij zich in zijn opinies vooral liet leiden door wat goed was voor het Chinese volk en de zending.

Boeiend zijn de passages in de brieven die hij wijdde aan de bestrijding van epidemieën. Al in zijn eerste jaar wist hij een uitbraak van cholera in de stad Zhanghou de kop in te drukken.¹⁷ Op het eind van de 19^e eeuw was Otte betrokken bij de bestrijding van de longenpest in Xiamen. Hij bezocht er een van de ernstigst getroffen wijken van de stad, waar door de verzengende hitte en de slecht afgedekte riolen een ondragelijke stank in de straten hing. Voor de huizen stonden tafels met offerandes om de goden gunstig stemmen en er werd vuurwerk afgestoken om kwade geesten te verdrijven. Onderweg kwamen ze processies van mannen tegen die boetepsalmen zongen. De Chinezen, aldus Otte, zien de pest 'als een bezoeking des hemels en een bestraffing voor hun zonden'.¹⁸

Verguizing en eerherstel

Uit een begin 2017 verschenen artikel van de Chinese socioloog Jifeng Liu blijkt dat in de beginjaren van de in 1949 uitgeroepen Chinese Volksrepubliek niet alleen het graf van Otte is vernietigd, maar ook zijn reputatie is besmeurd. De voormalige vrijhandelsstad Xiamen, met name Gulangyu waar de buitenlanders woonden, werd gezien als een bolwerk van het westers imperialisme waarvan de invloeden bekritiseerd of verwijderd moesten worden. Tot de verderfelijke invloeden behoorden ook de activiteiten van zendelingen en missionarissen, die door de communisten als handlangers van het imperialisme werden beschouwd. Ze werden uiteindelijk allen, al of niet na een proces, gedwongen het land te verlaten. Zelfs overleden vertegenwoordigers van westerse godsdiensten werden met terugwerkende kracht tot vijanden bestempeld. Onder degenen die postuum werden verguisd, bevond zich John Otte. In 1963, ruim 50 jaar na zijn dood, werd hij in een artikel beschuldigd van 'het intimideren

van zwakken, het afpersen van geld van patiënten en het aanranden van vrouwen' en neergezet als 'een hypocriet met een uiterst verziekte geest' en 'een imperialistische schurk die over de hoofden van het Chinese volk reed'.¹⁹

Begin deze eeuw werd Otte evenwel geheel onverwacht publiekelijk gerehabiliteerd. In 2008, honderdtien jaar na de stichting van het inmiddels gesloten Hope Hospitaal, werd voor het nieuwe ziekenhuis in de wijk Jimei een standbeeld van Otte onthuld vanwege diens grote verdiensten voor de gezondheidszorg. In 2010, honderd jaar na Otte's dood, werd bovendien een buste van hem op het plein voor het voormalige Hope Hospitaal onthuld. Tijdens de laatste ceremonie sprak een gepensioneerde communistische voorman op persoonlijke titel Otte vrij van alle beschuldigingen. Anders dan bij de onthulling van het standbeeld ontbraken evenwel lokale autoriteiten bij deze plechtigheid. Hun afwezigheid had alles te maken met het besmette verleden van Gulangyu.

Uit Liu's reconstructie van de achtergronden van de plaatsing van de buste blijkt dat het initi-

atief tot eerherstel van Otte op het eiland in eerste instantie niet van lokale christenen kwam, maar van een uit vrijwilligers bestaande groep, Gulang Voice genaamd, die zich sinds 2009 inzet voor het behoud van het materiële en geestelijke erfgoed van het eiland.

Aangezien het in het hedendaagse China niet mogelijk is het eertijds koloniale karakter van het eiland te veel aandacht te geven, probeert Gulang Voice haar doeleinden te realiseren door de nadruk te leggen op de culturele diversiteit van het eiland in plaats van op de westerse overheersing. Een dergelijk etiket is voor het stadsbestuur acceptabel, zo lang ze dit maar niet officieel hoeven te onderschrijven. Op landelijk niveau vormt de geschiedenis van Gulangyu nog steeds een gevoelig onderwerp. Met gedogen hebben ze geen probleem, mede door de grote inkomsten die de toeristenstroom naar het eiland genereert.

De bezwaren die de autoriteiten hebben tegen het herdenken van een westerse zendeling zijn, zoals bleek bij de oprichting van het standbeeld een paar jaar eerder, ondervangen door Otte's goede werk voor het Chinese volk als geneesheer

Het door John Otte ontworpen Bagua Huis.

te benadrukken, naast zijn verdiensten als architect en zelfs fotograaf, en zijn missionerende activiteiten nadrukkelijk te verzwijgen. Men noemt hem nu zelfs 'de Bethune van Xiamen', naar de Canadees Norman Bethune die zich in 1938 als arts aansloot bij Mao's troepen die tegen de Japanners vochten. Een groter eerbetoon is haast niet mogelijk.

Buste John Otte, 2010. Foto Jifeng Liu.

Literatuur

- De Jong, Gerald F., *The Reformed Church in China, 1842-1951*. Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing Co, 1992.

- *Het Oosten*. Weekblad gewijd aan Christelijke Philanthropie. Orgaan van de Weesinrichting te Neerbosch, jaargangen 1886-1911.
- Liu, Jifeng, *Reconstructing Missionary History in China Today: Cultural Heritage, Local Politics and Christianity*. *The Asia Pacific Journal of Anthropology* 18-1 (2017), pp. 54-72.
- Warnshuis, A. L., *A Brief Sketch of the Life and Work of Dr. John A. Otte*. New York: Board of Foreign Missions, R.C.A., 1911.
- Wessels, A.M., *Een Merkwaardig Vijftal*. Goes: Oosterbaan & Le Cointre, 1921.
- Ik dank Anne-Marie Jansen van het Van 't Lindenhoutmuseum in Neerbosch voor inzage in afleveringen van het tijdschrift 'Het Oosten' en Jifeng Liu voor de foto's van de recente gedenktekens voor John Otte in Xiamen.

Noten

- 1 www.zeeuwengezocht.nl
- 2 Wessels, 1929, pp. 17-66.
- 3 Warnshuis, 1911.
- 4 *Het Oosten* (H.O.), 30-5- 1888 en 13-2-1889.
- 5 H.O., 3-2-1892 en 12-6-1895.
- 6 Geciteerd in De Jong, 1992, p. 159.
- 7 H. O., 18-3-1896.
- 8 Warnshuis, 1911, p. 19.
- 9 *Ibid.*, pp. 23-24.
- 10 H.O., 14-3-1888.
- 11 H.O., 16-7-1890.
- 12 H.O.10-6-1894.
- 13 H.O., 16-10-1895.
- 14 H.O., 12-6-1901.
- 15 *De Zeeuw*, 6-11-1900,
- 16 H.O., 19-6-1901.
- 17 H.O., 30-5-1888.
- 18 H.O., 1-9-1897.
- 19 Liu, Jifeng, 2017, p. 58.

Thermometer van de maatschappelijke ontwikkelingen.

De rubriek 'Gemengde Berigten' van de *Zierikzeesche Nieuwsbode* in het derde kwart van de negentiende eeuw. Deel I.

Kop Zierikzeesche Nieuwsbode. Zeeuws Bibliotheek (ZB), Planbureau en Bibliotheek van Zeeland, Krantenbank.

De *Zierikzeesche Nieuwsbode* had vanaf haar verschijnen in 1844, zoals meer kranten, een rubriek 'Gemengde Berigten'. Aanvankelijk werden daarin allerlei eigenaardige en grappige berichten uit buiten- en binnenland, die dus veel aandacht zouden trekken, opgenomen. Mogelijk volgde de *Nieuwsbode* daarin de *Vlissingsche Courant*, die tot dezelfde progressieve stroming behoorde.¹ De redacteur, tot 1847 P.H. van de Weijde, moet deze berichten hebben geselecteerd uit landelijke bladen en ingekort tot één of enkele zinnestukjes. Toen de *Nieuwsbode* in de loop van de volgende jaren groter werd, begonnen lezers zelf eigenaardige, grappige en soms ook kritische berichten uit hun eigen woonplaats of regio door te spelen naar de redactie. Vanaf 1847 was de radicaal democratisch gezinde Michiel de Hondt redacteur. Hij plaatste de inzendingen, in een meer of minder bewerkte vorm, zonder de afzender te vermelden tussen de andere Gemengde Berigten door.² Na verloop van zowat een decennium maakten deze berichten van lezers een aanzienlijk deel uit van de rubriek, die in elk nummer van de *Nieuwsbode* terugkwam en in 1893 werd opgeheven.

De 'Gemengde Berigten' voorzagen blijkbaar in een behoefte en bieden zowel een inkijkje in de belangstellings- en normenwereld van de negentiende-eeuwers als feitelijke informatie. Het is

onmogelijk de inhoud van de rubriek in kort bestek te analyseren, daarom is hier gekozen voor enkele onderwerpen die er destijds duidelijk toe deden. Zo kwam in de loop der tijd verkering en dan met name de pogingen om iemand van het andere geslacht 'in de fuik te krijgen' zeer frequent aan de orde. De rubriek ontwikkelde zich zo als middel waarmee men ook in de lokale samenleving een boodschap kon afgeven – aan de betrokkene, maar ook aan concurrenten. Afkeuren, ontmoedigen, bemoedigen, het kon allemaal en dat in meer of mindere mate van verhulling voor wat betreft personen en locatie. In een later te verschijnen vervolgartikel is geprobeerd dit type berichten te plaatsen tegenover resultaten van eerder onderzoek naar stands- en niet-standshuwelijken in Zeeland.

In dit eerste artikel wordt aandacht besteed aan de uitwerking die de Gemengde Berigten hadden – voor zover dat uit de *Nieuwsbode* zelf blijkt – en aan wat erin voorkomt over de verhouding stad - platteland. In de historische literatuur staat het derde kwart van de negentiende eeuw immers bekend als de periode waarin de elite op het welvarender wordende platteland zich begon af te zetten tegen de stad.³ Tevens zijn gegevens opgenomen uit de Gemengde Berigten over de sociale verhoudingen op het platteland: die kwamen juist ook door deze toenemende welvaart in

beweging. De rubriek is onderzocht voor de periode tussen de afloop van de Krimoorlog in 1856 en het begin van de agrarische crisis in 1878. Voor zes jaren is de rubriek volledig doorgenomen: 1859, 1862, 1865, 1868, 1873 en 1876. Om ook een globaal beeld te krijgen van de rubriek in de voorafgaande periode zijn van de jaren 1849, 1850, 1851 en 1854 telkens zo'n dertig nummers ingezien. De tweemaal in de week en soms een keer extra verschijnende *Nieuwsbode* telde zo'n 110 edities per jaar. Vanaf 1870, het jaar na de afschaffing van het kostenopdrivende dagbladzegel, verscheen zij driemaal per week. De lezerskring van het vooruitstrevende blad strekte zich uit over heel Zeeland, West-Brabant en zuidelijk Zuid-Holland.⁴

Huis aan de Oude Haven te Zierikzee waar jarenlang de Zierikzeesche Nieuwsbode is opgemaakt. Foto Gemeentearchief Schouwen-Duiveland.

Reacties op de rubriek

In de jaren rondom en volgend op het politieke keerpunt 1850 hadden de Gemengde Berigten meer dan later een binnenlands-politieke lading. Vermoedelijk was de redactie zelf hier verantwoordelijk voor. Zo bekritiseerde men onbe-

kwame dan wel tirannieke veldwachters, corrupte polderbesturen – op Schouwen-Duiveland een hot item – en de ongeschiktheid van bepaalde raadsleden voor hun ambt. Met enig genoegen werden, ook later, misdragingen van leden van kerkelijke colleges gemeld; de *Nieuwsbode* was immers liberaal. In de beginjaren spuide de rubriek sowieso forse kritiek op de verschillen tussen arm en rijk en bijvoorbeeld op het opzenden van bedelaars naar heropvoedingkolonies. Uit deze opsomming blijkt al dat de krant dan wel in een stad werd gedrukt, maar dat er allerlei plattelandse onderwerpen in voorkwamen. Wel ging veel aandacht uit naar de gehate stedelijke belastingen die drukten op alle consumenten.

ZB, Krantenbank Zeeland, Zierikzeesche Nieuwsbode, 22 mei 1854, pag.2.

Aan de rubriek werd duidelijk belang gehecht. Diverse malen voelden lezers zich groepen om te ontkennen dat zeker bericht door hen was ingestuurd – dat gerucht was dan blijkbaar in omloop.⁵ Soms voelde de redactie zich genoodzaakt om zo'n ontkenning met een redactioneel bericht te onderstrepen.⁶ Een heel enkele keer moest zij een bericht rectificeren omdat de inzender, zo bleek achteraf, een leugen had opgedist.⁷ Eventueel deden verontwaardigde lezers hetzelfde, zoals 'eenige ingezetenen van Alblas' die in oktober 1851 een advertentie plaatsten om zeker raadslid te ontlasten van beschuldigingen in een Gemengd Berigt: 'De schrijver ... wordt ... beschouwd als een laag, gemeen, eerrovend en karakterloos Mensch...'⁸

Tenminste eenmaal, in 1851, gaf hoofdredacteur De Hondt zijn visie op de rubriek. 'Voor het grootste gedeelte' was zijn pen 'geheel vreemd aan die berigten.' Hij was er 'juist geene bijzondere vrienden' van, 'maar dat wij er bijzondere vijanden van zijn, kunnen wij nu ook niet zeg-

gen.' De rubriek had een functie: 'Zoolang onze strafwetgeving omtrent het punt van laster is, zooals zij is tot nog toe ... zoolang zijn die *Gemengde Berigten*' uitermate geschikt om ellendelingen, om misdadigers, om vloekwaardige uitvaagsels des menschdoms, die door rang, geld of door kuiperij, zich een invloed hebben weten te verschaffen, welke door een gedeelte der heden-daagsche Nederlandsche justitie wordt gevreesd, zoodanig aan de kaak te stellen en in de openbare meening te brandmerken, als zij zulks verdienen.' Het verholde karakter van de herkomst van de *Gemengde Berigten* – men was collectief incognito – was dus cruciaal. Wat in morele zin waarheid was, was 'laster' voor de Nederlandse wet wanneer bepaalde personen dat wilden, preciseerde de hoofdredacteur. De speciale constructie met aanklachten via de rubriek behoevde de krant dus voor processen wegens smaad. Weglaten ervan, wist de redactie, zou de verkoop van de *Nieuwsbode* schaden: bij veel lezers was zij favoriet.⁹

ZB, Krantenbank Zeeland, Zierikzeesche Nieuwsbode, 3 december 1849, pag.2.

Verhouding stad – platteland

De informatie in de rubriek over de verhouding tussen stad en platteland kwam voornamelijk uit de eigen stad, het na de Franse Tijd verarmde Zierikzee. Lotgenoot Middelburg stond op de tweede

plaats. Regelmatig werd de verarming van de stadsbevolking besproken. Wat de adel en hogere burgerij betreft werd deze vaak licht spottend weergegeven: 'uitgevonden door een Gestreng Jonkheerlijk Zierikzeenaar, dat zeehonden goed genoeg zijn voor kooksel in de soep voor den adel op klompen in Nederland.'¹⁰ De verarming van de hogere burgerij werd in 1850 weergegeven in een nepadvertentie: 'een fatsoenlijk heer, met een fatsoenlijke affaire, vraagt eene fatsoenlijke jufvrouw, met fatsoenlijk wat geld, onverschillig hoe van fatsoen, desnoods met eene fatsoenlijke bult, om een fatsoenlijk huwelijk aan te gaan.'¹¹ Later, in 1865, was de nood aan huwelijkspartners voor de hoogste standen te Middelburg blijkbaar nog gestegen. Men observeerde dat rijke heren maar begonnen waren met dienstboden en naaisters te trouwen, en rijke dames met arme jongelui. Beide partijen waren ermee geholpen!¹²

Frequenter werd stilgestaan bij de grote armoede onder de lagere standen in de steden waarvoor het trefwoord 'de soepketel', verwijzend naar de bedeling, als symbool gold. Dat deze te Middelburg niet alleen in de winter functioneerde maar soms (1854, 1859) ook erna, gold als signaal van verarming.¹³ Te Zierikzee was soms tot de helft van de bevolking ervan afhankelijk. Daar was ook een emigratiegolf van 'gezetten burgers' geweest in de late jaren veertig, die de huizenprijzen had doen kelderen. In de winter van 1854 werd zelfs bericht over sterfgevallen door honger en gebrek aan werk, ook op het Schouwse platteland.¹⁴ Medeschuldig aan de armoede waren, aldus enkele ingezonden brieven uit 1859, de graanhandelaren en rijke bakkers die na de aardappelcrisis van de late jaren veertig de graanprijzen kunstmatig hoog hadden gehouden. Dit had de landpachten opgedreven en zo was 'den reeds verarmden burgerstand' ertoe gebracht 'van honger te ... blauwbekken.' De daggelden waren zo verlaagd dat een normaal levenspeil niet meer werd gehaald. 'De eene onthoudt dit zijne onderhoorigen uit gierigheid, de andere uit hebzucht, een derde uit beginsel van zonder onkosten, pracht en grootheid ten toon te spreiden.'¹⁵ Vergelijkbare klachten klonken nog in 1873: stedelijke lasten, dure bakkers, onzuivere boter en melk, afgekeurd vlees: de stadsbevolking leed onder een deel van de eigen middenstand en onscrupuleuze boeren en boerinnen die inmiddels al vele goede jaren hadden gekend.¹⁶

Klachten over water in de geleverde melk, dus fraude door boer(inn)en, kwamen met regelmaat en voor locaties over heel Zuidwest-Nederland verspreid, in de rubriek terug. Klachten over boter hingen blijkbaar samen met een hoge prijs ervan vanaf eind 1859.¹⁷ Ze werd te duur gevonden en/of van slechte samenstelling – de Zeeuwse boter stond in de negentiende eeuw bekend als van mindere kwaliteit. Te Zierikzee lijkt daar-

Boerinnen uit Schouwen en Duiveland. Steendruk van R. de Vries naar tekening van Von Bing en Braet von Überfeldt. Met adres van Frans Buffa en Zonen te Amsterdam circa 1855. Hoogte 54,5 cm breedte 35 cm. Zeews Archief (ZA), Zeeuws Genootschap (ZG), Zelandia Illustrata (ZI), III-951-2.

naast de eilandsituatie de stadsbewoners parten te hebben gespeeld. Voortdurend meldde de redactie (veel) hogere levensmiddelenprijzen in de eigen stad dan elders. Het ging om prijzen van aardappelen (1854) die werden vergeleken met Gelderland¹⁸, maar vooral om die van tarwe en brood die regelmatig afgezet werden tegen die te Goes. Een hele reeks cijfers uit de jaren zestig lijkt overtuigend de stelling te onderbouwen:

‘Nergens in Zeeland is het brood duurder dan te Zierikzee, en zelden heeft het de wig, vooral het soort dat voor de smalle gemeente is bestemd.’¹⁹

Overigens werden vergelijkbare klachten ook uit andere plaatsen gemeld – maar minder veelvuldig – en ook uit plattelandsplaatsen. Verder hadden te Zierikzee ook de slachters een slechte naam. De eilandsituatie nodigde blijkbaar uit tot monopolievorming ten koste van de consument. De slachters reageerden met hun fraude op de duurte van het rundvee die de boeren bevoordeelde.²⁰ Vermoedelijk hing deze samen met de Frans-Oostenrijkse oorlog die uitgevochten werd van eind april tot juli 1859. Men vreesde een Franse inval in België en zinspeelde op steun van het Nederlandse leger aan de Belgen bij de Franse grens, zodat Nederland in oorlog zou geraten.²¹ Tegelijk begon een veel fundamenteeler proces in het nadeel van de boeren te werken: de sterk stijgende pachtprizen botsten rond 1860 met een stagnerende prijs van het Zeeuwse landbouwproduct bij uitstek, de tarwe. Al in augustus 1859 werd extreme zuinigheid van een Zuid-Bevelandse boer gemeld, ontstaan uit vrees ‘dat de granen zullen gaan dalen.’²²

Expliciete kennisgevingen van boerenwelvaart komen in de Gemengde Berigten niet zo talrijk voor als die van bakkersbedrog – maar ze zijn er wel en impliciete meldingen nog meer. Tot die laatste behoren de frequente vermeldingen, vanaf 1859, van de het platteland veroverende hoepelrok. Uiteraard verscheen deze niet overal gelijktijdig. ‘Hoewel de crinolinen uit de mode geraten,’ werd in 1868 gemeld, ‘worden die thans ingevoerd te Ellewoutsdijk bij den boerenstand.’²³ De expliciete berichten over boerenwelvaart zijn lang niet alleen verwijten zoals bij de bakkers en melkleverende boeren, maar ook constatering. Een vroege is die uit 1850 toen ‘de Bommeneesche boertjes’ zich met het Sinterklaasfeest gedroegen ‘of ze geboren Prinsen waren’ – te Bommenede woonden grote boeren op rijke grond. Een vergelijkbaar feit was het drankgelag dat boeren eind april 1859 aanrichtten na de Aardenburgse vee-markt die hen nooit geziene prijzen in de zakken had gespeeld; te Domburg wisten de boeren in 1862 met al hun geld geen raad.²⁴ Informatie over boeren uit de omgeving van Zierikzee was soms gedetailleerder: winstbejag leidde er tot speculatie-zucht.²⁵ Vermoedelijk met recht haalde de redactie in 1868 een Belgisch blad aan waarin

werd overwogen dat het spreekwoord 'Als de oogst goed gelukt, dan kunnen wij tegen een harden winter', niet langer opging. De belangen van stad en platteland liepen niet meer parallel, zoals voorheen: 'overvloed of niet, wij betalen toch altijd den duren dans.'²⁶

GEMENGDE BERIGTEN.

De Tweede Kamer zal vooreerst niet bijeenkomen, vóór dat de verkiezingen van vier leden zullen zijn afgevoerd; in welken tijd het ministerie verschillende wets-ontwerpen in gereedheid zal brengen. — Volgens de Belgische Précurseur, zou het ministerie Thorbecke de afschaffing van het zegelrecht op de dagbladen voorstellen, en in dit geval zoude Nederland gelijk gesteld worden met alle volken der aarde. — Ook zegt men, dat er sprake is, om de belastingen op de steenkolen en het geslagt af te schaffen, althans als de verkiezingen in Junij naar den geest van het ministerie uitvallen. — De kadet te E.... moest zijne lastertong wat beter in toom houden, en een geacht man zoo niet belasteren, daar hij eerst zijne eigene gebreken beter zien moest, die zoo menigvuldig zijn, dat die niet op de hofstede te hergen zijn waarop hij woont; terwijl hij meer achtting heeft voor de vrouw van zijn knecht dan voor zijne zusters; maar:

Wat gij zoekt, zult gij niet vinden,
Al zoekt gij ieder te verblinden,
Al rijdt gij ook op een mooi paard,
Uw naam is overal vermaard;
't Fortuin, man, dat gij zoekt te maken,
Dat kunt gij waarlijk dus wel staken.

— Te Ellewoutsdijk worden twee dames aangeraden zoo verwaand en hoogmoedig niet te zijn, want dat staat niet voor menschen, die met opschik van anderen pronken; dit is een teeken van gebrek aan geld. — Een oude vos te Elle. schijnt radeloos te zijn nu zijne beurs gelligt is geworden, en is nu overtuigd dat: hoogmoed komt voor den val. — «Ieder moet voor zichzelf zorgen,» zegt iemand aldaar, en hij heeft zooveel geld met zijn zoop gewonnen van de arbeiders, dat zij binnen zijn, maar zij zijn toch zoo schraapzuchtig dat zij zelfs een bedelaar geen cent geven. — Een klein feertje te Wals. wordt verzocht, wanneer hij een borreltje drinkt zooveel complimenten niet te maken, maar; beter te betalen, omdat de kasteleins den drank ook niet voor niet krijgen. — «Wij zijn er goed van af gekomen,» zegt P. te H....., «voor een daalder kan men nu de glazen inslaan.» — Te Hansweerd is het thans niet zuiver, het begint er te spoken, en S. is zelf het spook.

ZB, Krantenbank Zeeland, Zierikzeesche Nieuwsbode, 15-2-1862, 1e blz.

Van het later geconstateerde 'afzetten' van de plattelandse elite tegen 'de stad' vernemen we in de Gemengde Berigten niets. Eerder was het andersom en verslechterde bij de stedelingen het beeld van de morele integriteit van de landbou-

wers – vermoedelijk niet zonder reden. Evenmin zijn er sporen aangetroffen van het in de twintigste eeuw zo bekende onderling afzetten van de ene Zeeuwse regio tegen de andere – wat suggereert dat dit een latere ontwikkeling is. Eenmaal werd gezinspeeld op de klaarblijkelijke trots van Schouwen-Duiveland. Het is een wat cryptisch protest vanuit Tholen-stad, denklijk ontleend aan een concrete situatie.²⁷ Verder werd een enkele maal de bestaande rivaliteit tussen buurdorpen aangestipt, bijvoorbeeld blijkend in gevechten tussen groepen jongeren: Noordwelle versus Ellemeet, Ooltgensplaat versus Den Bommel. Genoemd werd ook het neerkijken van de buurdorpen met hun rijke boeren op het kleinschalige Ouddorp, terwijl Rotterdam eenmaal 'de pochstad van Neêrlands welvaart' heette.²⁸

Job van der Have (1795-1874), burgemeester van Ouwerkerk (1847-1875) woonde op de hofstede "Tusschen Beide". Datering foto 1865-1874. Gemeentearchief Schouwen-Duiveland, D026A.

Sociale verhoudingen

Vooral de stedelijke én de plattelandse arbeiders verging het slecht in de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw. Een ingezonden brief uit 1862 preciseerde: voorheen verdiende een arbeider

Woonhuis van de boerderij 'Dorpszicht' vanuit de Zuidstraat, Ouwerkerk circa 1910. Gemeentearchief Schouwen-Duiveland D0148.

der 'van welk vak ook' 's zomers zoveel 'dat hij den winter onbezorgd tegemoet kon treden, en overeenkomstig zijnen stand, voor niemand behoefde onder te doen. 'Inmiddels waren de lonen 'aanmerkelijk' verlaagd, terwijl er meer werd besteed aan kledij en dergelijke zaken die de inzender als luxueus bestempelde: de vroeger bij de lagere klassen onbekende 'modeziekte'. Hij meende dat deze vroeger voedzamer eten konden betalen: de mode ging dus ten koste van de kwaliteit van het voedsel.²⁹ Ten aanzien van de landarbeiders zijn drie wat langere stukjes uit de Gemengde Berigten van 1859 interessant: ze vertellen in essentie hetzelfde, maar vanuit diverse locaties en kloppen met observaties uit enkele in de vorige paragraaf aangehaalde ingezonden brieven uit hetzelfde jaar. Het eerste verhaalt over de bijna-verdrievoudiging van de koopprijs van een hofstede in het Land van Cadzand sinds 1846 en vervolgt: 'Het schijnt dat hoe duurder de landerijen zijn, hoe armer de arbeiders worden; want hoe hooger de landpachten zijn, hoe lager de daggelden worden, zoodat de arbeiders de hooge pachten moeten betalen.' De schrijver van het tweede stukje vermoedde dat hogere ambtenaren-salarissen – nodig door de levensmiddelenduurte

– hogere belastingen zouden betekenen die echter op het arbeidersloon verhaald zouden worden. Immers, 'de boeren zeggen: hoe meer wij moeten betalen, hoe kleiner de daggelden worden.' Het derde stukje berichtte dat het te Zonnemaire, de welvarende buurgemeente van Bommene de 'een regel [is] geworden, dat hoe hooger de lasten en de landpachten worden, hoe lager de daggelden zullen worden gesteld, zoodat de arbeiders de hooge lasten en landpachten moeten betalen.'³⁰Het zou dus kunnen dat de minder goede sociale verhoudingen op het platteland van Zuidwest-Nederland zoals we die kennen uit de overlevering en dan vooral voor de vroege twintigste en late negentiende eeuw, mede in de jaren 1850 en 1860 ontstaan zijn. De lage daggelden konden vermoedelijk tevens gehandhaafd worden door een overaanbod aan arbeid(ers) ontstaan door de bevolkingsgroei in het tweede kwart van de eeuw waarin de sterfte was gedaald. 'De witte slaven in Schouwen moeten om de beurt gaan werken,' vermeldden de Gemengde Berigten in 1854. In datzelfde jaar werd vermeld dat de arbeidersstand van weidegemeente Kerkwerpe de armste van heel Schouwen was. Opvallend zijn de beloningsverschillen: in 1854 werden te Nieuwer-

kerk daglonen in de landbouw gemeld (en geheeld) van 25 en 30 cent per dag. Mogelijk waren zij de uitdrukking van een overaanbod aan arbeidskrachten op Schouwen, want vijf jaar later werd zelfs het dubbele, een daggeld van 60 cent, zowel te Borssele op Zuid-Beveland als te Sommeldijk op Flakkee betaald, als te laag bestempeld.³¹

Meldingen van drie jaar later, over Kats en Domburg, wijzen eerder in de richting van boerenzuinigheid zonder meer. Drie berichten in het voorjaar van 1862 gaven aan dat de Katse arbeiders 65 cent daggeld hadden, maar opslag wilden. Dat zou er niet van komen, 'want vele boeren hebben liever onkruid als koren, en laten dus maar half werk doen.' Zelfs weerklonk een -vroeg! - tegenstem: 'Een boer te Cats wordt verzocht, als hij nog meer paardenpeeënwieders nodig heeft, die maar uit de Ommerschans [een bedelaarskolonie, JZ] te gaan halen.' Oftewel: men dreigde niet meer bij hem te komen werken. Op Noord-Beveland moet dus, anders dan op Schouwen, geen overaanbod van arbeid zijn geweest. Net als in het bericht over Kats werd in het gelijktijdige over Domburg de term 'slavenwerk' gebruikt. De landarbeiders verdienden daar wel 75 cent (ook dat werd te weinig gevonden) maar waren veel langer in touw. Het gebruik van het woord 'slaven' moet zijn ontleend aan de debatten over opheffing van de slavernij die aanleiding waren tot het uitbreken van de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865) maar die ook de Nederlandse koloniën aangingen.³² Ook aanmerkingen op het gedrag van individuele landbouwers ten opzichte van hun arbeiders kwamen met enige regelmaat in de rubriek voor, met name in 1859, 1865 en 1873. Naast een te lage beloning hadden ze vooral de slechte kost voor het boerenpersoneel als onderwerp. Meestal betrof dat het eten, soms ook de koffie: een boerin uit de 'Parelvisch' zette drie maal van een 'treksel'. De knechts dronken er als laatsten bruin water 'zoo bitter als gal.'³³

Tenslotte lijkt in de vroege jaren zeventig een omslag te zijn gevolgd. In de zomer van 1873 werd een Katse boer aangeraden zoveel 'snaps' (aanmerkingen) niet te hebben over zijn knechts. Hij zou ze kunnen kwijtraken en misschien geen vervangers meer vinden. Tegelijk werd een boer te Borssele gezegd zijn arbeiders beter te behandelen 'anders zal hij al zijn volk nog kwijtraken.'

Een andere of dezelfde Katsenaar werd toegevoegd: 'Het is niet meer zoals vroeger, toen de arbeiders voor slaven werden aangezien.' Ook te Kloetinge werd bij dreiging van een loonsverlaging - maar dat was hartje winter - een landbouwer toegevoegd: 'als wij anders kunnen, zullen wij u wel in den brand laten zitten.'³⁴ Dit moeten signalen zijn van de introductie van de moderne, in het wied- en oogstseizoen méér handen veggende manier van landbouw bedrijven die in deze tijd opkwam met de grootschalige teelt van suikerbieten, uien en aardappelen. Die schiep in de piekperioden een arbeidstekort, zodat de lonen wel opgetrokken moesten worden. Dat dit niet zonder slag of stoot ging, was geen wonder en de 'Gemengde Berigten' als thermometer van de maatschappelijke ontwikkelingen, maakten er dus melding van. Hoogstwaarschijnlijk zou bestudering van alle jaargangen in deze periode hierover nog vrij wat meer informatie opleveren dan het huidige onderzoek waarin slechts één op elke drie jaren werd meegenomen.

Dank

Het gemeentearchief van Schouwen-Duiveland stelde de hier gebruikte foto's gratis beschikbaar.

Noten

- 1 De VCvan 11-6-1845 bevatte een opsomming van de vele functies van de rubriek Gemengde Berigten. Een ervan was: 'Een lokvink voor het lagere publiek'.
- 2 Soms maakte de redactie gebruik van gegevens uit een ingezonden brief die op zich niet plaatsbaar was, ZZN, 17-1-1850. In de volgende noten wordt de aanduiding ZZN weggelaten en slechts de datum vermeld.
- 3 L. van Driel, Cultuur, in: J. Zwemer (red.) *Geschiedenis van Zeeland. Deel IV. Vanaf 1850*, Zwolle, 2014, 239-297, 266.
- 4 Er waren echter ook lezers in De Cocksdorp op Texel, zoals ene H.M.T., 22-1-1859 en degenen op wie hij in een ingezonden brief reageerde (over een leugen in de Gem. Berigten).
- 5 15-1 en 3-12-1849, 2-5-1850, 13-10-1851, 22-5-1854.
- 6 10-11-1854.
- 7 21-8-1851.
- 8 20-10-1851.

- 9 15-5-1851; De hoofdredacteur reageerde op C. die in het weekblad *De Toekomst* de rubriek Gemengde Berigten van de 'meeste 'zoogenaamde' vrijzinnige blaadjes' hekelde, vgl. 22-15-1851.
- 10 25-2-1850. De neergang van de adel werd ook op het platteland gelokaliseerd, i.c. Heinkenszand, 2-11-1854.
- 11 28-10-1850.
- 12 11-1-1865.
- 13 25-5-1854, 16-3-1859.
- 14 6-7-1859, 25-1-1849, 2 en 16-1-1854,
- 15 9-4 en 6-7-1859.
- 16 2-1-1873, vgl. 4-6-1862: 'De langdurige duurte van het vee en de granen heeft ... onberekenbare rijkdommen sedert jaren afgeworpen.'
- 17 16-11-1859: 'ieder grijpt maar wat hij kan / zoewel boer als edelman.'
- 18 9 en 26-1-1854.
- 19 1-8-1868.
- 20 2-7-1859.
- 21 2-4-1859, aldus 'Belgische couranten'. Vgl. de Gemengde Berigten van 20-4-1859: 'Te Zo... is iemand voor soldaat afgekeurd wegens slechte tanden, ... doch om een Franschman dood te schieten heeft hij zijn mond niet noodig.'
- 22 3-8-1859. Verder leden de meekraprijzen en daarmee de arbeidslonen in Schouwen-Duiveland onder de Amerikaanse Burgeroorlog, 18-2-1865.
- 23 19-8-1868.
- 24 16-12-1850, 27-4-1859, 19-4-1862.
- 25 13-2-1854, 24-9-1859.
- 26 7-10-1868.
- 27 'De Sirjanslanders zullen wel doen, om, wanneer zij weder komen logeren te Tholen, huis-knechts mede te brengen om hunne laarzen uit te trekken en te poetsen, want de Thoolse burgers willen hunne knechts niet zijn, al staan de bewoners van Zierikzee, Schouwen en Duiveland op het punt om het land Kanaän en het gewigtigste handelsland van Europa, erfelijk te bezitten.' 12-1859.
- 28 20-1-1854, 26-2-1859, 22-2-1865, 16-1-1854 (Rotterdam).
- 29 19-4-1862.
- 30 5-3, 14-9 en 30-11-1859.
- 31 25-5, 23-11 en 16-11-1854, 27-4 en 28-5-1859. Of er sprake is van beloningsverschillen per seizoen (een lager winterloon) is niet duidelijk. Dit begrip wordt in elk geval nooit genoemd.
- 32 26-4, 3-5, 21-5 en 19-4-1862. Te Kats werd tot zes uur gewerkt, te Domburg tot negen uur in de avond.
- 33 4-11-1865; Mogelijk de hofstede 'De Parelvischerij' te Baarland (??).
- 34 28-6 en 3-7 (Kats), 1-7 (Borssele) en 9-1-1873.

Aanwinsten december

Holland, historisch tijdschrift (2017 nr. 3) is een themanummer over Hollandse krijgsgevangenen. In de klassieke oudheid werd een krijgsgevangene vaak als eigendom van de overwinnaar tewerkgesteld, of verkocht. Vanaf de veertiende eeuw ontstonden in Europa heel geleidelijk religieuze en juridische conventies rondom oorlogsvoering en de behandeling van krijgsgevangenen.

Medechristenen – de anderen deden er kennelijk niet veel toe – mochten niet zomaar worden afgeslacht en dienden fatsoenlijk behandeld te worden en op den duur de kans te krijgen vrij te komen. Momenteel staan krijgsgevangenschap en de omgang met oorlogsrecht in het algemeen volop in de belangstelling: de rechtszaken met betrekking tot de eventuele vervolging van leden van het aan het Srebrenica-drama verbonden Dutchbat, de dreigende terugtrekking van Rusland en sommige Afrikaanse landen uit het Internationaal Strafhof in Den Haag en de publiciteit rondom de executie van Indonesische strijders door Nederlandse militairen zijn bekende voorbeelden. Van R. de Graaf is het artikel: 'Krijgsgevangenen in middeleeuws Holland'. De auteur onderzoekt wanneer iemand krijgsgevangene werd, welke soorten er waren, hoe de gevangenen werden behandeld en de eventuele beëindiging van de krijgsgevangenschap.

Over de 'Engelse krijgsgevangenen in de Republiek in de zeventiende eeuw' schrijft G. Rommelse. Tijdens de drie Engels-Nederlandse oorlogen verbleven duizenden Engelse zeevarenden in krijgsgevangenschap in Holland, Zeeland en Friesland. In die vroegmoderne tijd kregen West-Europese staten geleidelijk een steeds steviger invloed op het militaire domein. Er ontstonden voorschriften hoe een militair zich kon overgeven zonder het gevaar te lopen alsnog gedood te worden, hoe hij tijdens zijn gevangenisstraf behandeld diende te worden en tegen welke voorwaarden uitwisseling kon plaatsvinden. De behandeling van krijgsgevangenen verschilde per rang. Officieren hadden veel meer bewegingsvrijheid dan manschappen en ook was hun onderkomen en voeding van betere kwaliteit. Door de

oorlogen ontstonden zowel in Engeland als hier nijpende tekorten aan ervaren zeelieden. In Londen en in Den Haag vroegen ze zich af of het mogelijk was tussentijds tot een gevangenenruil te komen. Hierbij kwam wel een dilemma om de hoek kijken. Enerzijds wilde men de tegenstander graag de extra mankracht ontzeggen, anderzijds wenste men de eigen mensen terug om de rekruteringsproblematiek te vergemakkelijken. De beide partijen besloten tot een pragmatische aanpak van tussentijdse uitwisselingen. Eerst werden de gevangengenomen scheepsjongens gratis vrijgelaten, daarna ging men steeds uit van gelijke aantallen zeelieden van dezelfde rang. Tijdens de vredesonderhandelingen van 1654, 1667 en 1672 was de uitruil van de resterende gevangenen en de financiële afhandeling een van de besprekpunten. De Engelse regering vond dat beide partijen de kosten voor de eigen manschappen moesten dragen, wat zeer onvoordelig was voor de Republiek, daar er veel meer Nederlanders in Engeland gevangen zaten dan Engelsen hier. Na veel diplomatiek touwtrekken kwam men overeen alle krijgsgevangenen zonder losgeld uit te wisselen, ongeacht het aantal. Om de kosten enigszins terug te verdienen werden ze voor vertrek volledig uitgeplunderd en konden ze bij thuiskomst meestal fluiten naar hun nog niet betaalde gage.

Het volgende artikel is 'Mishandeld, uitgeschud, geklonken aan de keten' van de hand van J. ten Brugge. Het gaat over de kaping van VOC-schepen en het lot van de opvarenden in de Franse tijd. De invasie van de Republiek door de Fransen had enorme impact op het buitengaatse verkeer. Een groot deel van de VOC-vloot was het lot beschoren tot vijandelijk bezit verklaard te worden. Een enorm kapitaalverlies voor de 'Edele Compagnie' maar voor de opvarenden een persoonlijk drama. De auteur schenkt aandacht aan de jacht op VOC-schepen en aan de lotgevallen van de gevangen genomen bemanning. Vaak zaten die onder erbarmelijke omstandigheden opeengehoopt in gevangenkampen, of aan boord van afgedankte schepen.

W. Klinkert schrijft over het thema: 'Duitsche

krijgsgevangenen te Amsterdam!!'; hij behandelt de internering van Duitsers in Noord- en Zuid-Holland in de Eerste Wereldoorlog. Nederland was neutraal, dat hield in dat vreemde militairen die de grens van een neutraal land overschreden, ontwapend dienden te worden en voor de duur van de oorlog moesten worden geïnterneerd. Internering was een taak die op de schouders van de militaire organisatie rustte, die daarvoor in 1915 een aparte afdeling had opgericht omdat het probleem veel omvangrijker was dan aanvankelijk werd gedacht. Nederland was en is een groot voorstander van internationale rechtsregels en heeft met veel inzet de plicht van internering vervuld. Op Duitsland en Rusland na vergoedden de oorlogvoerenden de kosten die Nederland had gemaakt. De Geneefse conventies van 1929 bevatten de erfenis van alle interneringservaringen.

Het laatste stuk over het thema is van J. Rotteveel: 'Duitse krijgsgevangenen in de meidagen van 1940'. De auteur gaat in op de gevangenneming en de afvoer van de tussen 10 en 14 mei gevangen Duitse militairen. Deze mannen hadden het (on)geluk binnen enkele uren of dagen in vijandelijke handen te vallen.

andere dierlijke resten gevonden, en stukken bewerkte vuursteen. Tot grote verrassing bleek het om een neanderthaler-vindplaats te gaan. Het onderzoek leverde meer dan driehonderd artefacten van vuursteen en kwartsiet op en 2745 skelet-elementen van zoogdieren. Het onderzoek richtte zich op de samenhang tussen de artefacten, de technieken van steenbewerking en de ouderdom van het vondstmateriaal.

W. Stellingwerf vertelt over het verband tussen keramiek en politiek in de Patriottentijd. Veel antieke voorwerpen zijn versierd met portretten van prins Willem V en zijn echtgenote Wilhelmina van Pruisen. Ook afbeeldingen van een keeshond, het symbool van de patriotten, en de Hollandse Maagd – omgeven met de leus 'Voor Vrijheid en Vaderland' – werden dikwijls aange troffen. Het zijn getuigen van een oproerige politieke periode aan het eind van de achttiende eeuw. Naar aanleiding van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog (1775-1783) en de daaraan gerelateerde Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) ontstond in het verarmde Nederland een revolutionaire beweging van verlichte burgers, die zich Patriotten noemden. Tegenover hen stonden de Oranjegezinden, die Willem V als de

Een kop en een theepot van Engelse creamware, respectievelijk met organgistische en patriottistische symboliek versierd. Beide voorwerpen zijn in dezelfde beerput in Oostenburg te Amsterdam gevonden. Uit: *Archeologie in Nederland*. Jaargang (2017-4).

In *Archeologie in Nederland* (2017 nr.4) beschrijft S. Molenaar 'De neanderthaler-vindplaats in 's-Hertogenbosch'. In 2015 werd in 's-Hertogenbosch een nieuwe parkeergarage geopend. Tijdens het voorbereidende werk werden een slagrand en

beschermer van de Republiek zagen. Hun toewijding aan de eigen zaak of de afkeer van de tegenpartij uitten zij door middel van propaganda, die onder andere was te vinden op huishoudelijke objecten. Uit onderzoek blijkt dat vooral het

goedkopere Delfts aardewerk voorzien is van portretten van Willem V en Wilhelmina van Pruisen. Patriottische decors zijn vaak minder kleurrijk en komen veel voor op Engels aardewerk en porselein. In *De Vrije Fries*, het jaarboek 2016 van het Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur en de Fryske Akademy wordt aandacht besteed aan Mata Hari. H. Maring maakt in het artikel 'Een samenweefsel van leugens en onjuiste voorstellingen' de balans op wat betreft de biografieën die tot nog toe verschenen en hij typeert die als weinig kritisch. Elke biograaf creëert zijn eigen Mata Hari, en fantaseert en speculeert er lustig op los. In dit jaar worden in Frankrijk de archivalia geopend over deze geheimzinnige vrouw, en misschien wordt dan duidelijk waaruit haar spionageactiviteiten – waarvoor zij in 1917 door de Fransen werd geëxecuteerd – hebben bestaan. In september 2017 verscheen het boek *Ik denk niet dat ik slecht ben. Margaretha Zelle vóór Mati Hari*, waarin de afgedrukte brieven uit 1902-1904 een onthullend beeld geven. Helaas kon bij het schrijven van de bijdrage voor *De Vrije Fries* nog geen gebruik gemaakt worden van deze nieuwe uitgave. M. Raat schreef 'Friesland en de landelijke invoering van huisnummers in 1806'. In het pas gestichte Koninkrijk Holland kregen alle huizen en gebouwen een doorlopend nummer in met letters aangeduide wijken, bij voorbeeld wijk A, nr. 72. Dit systeem zorgt bij historisch huizenonderzoek vaak voor een omslachtige manier om panden te lokaliseren. Het themadeel in het jaarboek geeft een aanzet richting nieuwe Friese bedrijfsge-schiedenis. S. de Boer analyseert hoe tussen 1889 en 1930 de zuivelconsulent zich manifesteerde in het Friese melkonderzoek en R. Plantinga beschrijft de rol van de Bolswarder zuivelschool in de verspreiding van kennis over veeteelt en zuiveltechnologie. Ook wordt geschetst hoe de educatie van de boeren in de jaren 1955-1980 verliep (M. Molema en B. de Haan) en hoe het personeel van zuivelfabrieken de modernisering in die tijd beleefde (J. Ybema).

In *Tijdschrift, Bulletin van de Heemkundige Kring West-Zeeuws-Vlaanderen* (2017 nr.3) laat J. van den Ameele weten 'Hoe "God" verdween uit Hoofdplaat'. Zoals Geert Mak haar voorging in *Hoe God verdween uit Jorwerd*, probeert de auteur op dezelfde manier de ontwikkeling en samenle-

ving – nu in een Zeeuws-Vlaams dorp – te volgen. Een belangrijk keerpunt in Hoofdplaat was het verdwijnen van de getijdenhaven in 1970 als gevolg van de Deltawerken. De lagere rooms-katholieke en christelijke scholen passeren de revue, en de nonnenschool voor kleuters en naai-onderwijs aan meisjes. In totaal maar liefst zeven scholen, zes bijzondere en één openbare. Ook de rooms-katholieke kerken en de Nederlands-her-vormde kerk, en natuurlijk het nonnenklooster, vervulden een belangrijke rol in de dorpsgemeenschap. Bijna niet te geloven dat alle kerken anno 2017 gesloten zijn. Ondanks de grote veranderingen wordt nog steeds veel aandacht besteed aan de leefbaarheid van het dorp Hoofdplaat en is het er nog steeds goed toeven.

G. Stroo schrijft over 'Het middeleeuwse stratenplan van Oostburg'. Jacob van Deventer (1505 – 1575) tekende omstreeks 1560 een kaart van Oostburg, die een goed beeld geeft van het toenmalige stratenplan. Tot 1944 was de kaart van Van Deventer voor een groot deel te herkennen in het stratenplan. Pas na de verwoestingen bij de bevrijding in 1944 en de wederopbouw veranderde dat plan enorm. De auteur gaat in op alles wat nu nog herkenbaar is. Aan de hand van kaarten en diverse bronnen was het mogelijk een deel van de kaart van Van Deventer te verduidelijken. Aan het eind van de zestiende eeuw is een groot deel van de stad geïnnundeerd. In 1604 ging men schansen en verdedigingswerken aanleggen, wat eindigde met de aanleg van bolwerken in 1622-1629. Na de Franse inval in 1672 werden de verdedigingswerken weer afgebroken. Al met al heeft de auteur geen gemakkelijke taak op zich genomen maar is het wel gelukt een beeld te schetsen van het middeleeuwse stratenplan van Oostburg.

Ter gelegenheid van de 70^e geboortedag van schrijfster Ira Bart geeft M.A.C. de Groote een overzicht van Sas van Gent in vroeger tijden en van de jeugdijaren van Ira Bart in Sas van Gent. Bart debuteerde in 1989 bij uitgeverij Amber met *Het huis zonder kamers*. Haar latere werk wordt in dit artikel besproken, haar bekendheid en de band met Zeeuws-Vlaanderen die nooit helemaal verbroken kan worden. Tot slot schrijft A.R. Bauwens over een foto uit vervlogen dagen en R. Willemsen over de zoutproductie in Biervliet in de vijftiende eeuw.

De *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis & Oudheidkunde te Gent* (2016) bevat – zoals te verwachten viel – artikelen waarin Gent centraal staat. J. Vranken schrijft over 'De burens van het Sint-Veerleplein', een studie naar de organisatie, participatie en interactie van een Gentse gebuurte in de zeventiende en achttiende eeuw. Gebuurten ontstonden uit het initiatief van samenlevende burgers, wat aangeeft dat er een sterke band bestond tussen mensen die op dezelfde plek woonden. Veel initiatieven waren impulsen uit de samenleving zelf en werden niet van hogerhand opgelegd, zoals de organisatie van ruimtelijke ordening en de ordehandhaving. De buurt kon trouwens altijd een beroep op de stad doen, bijvoorbeeld bij het bemiddelen van buurtconflicten die men niet intern kon oplossen. Het stadsbestuur stuurde dikwijls dezelfde ordonnaties en aanmaningen meermalen rond, zodat men

zich af kan vragen in hoeverre de buurt gehoorzaamde aan het stadsbestuur. Waarschijnlijk was de interactie pas echt geslaagd als de buurt meewerkte en dat was vooral het geval als ze er zelf voordeel uit kon halen. In grote trekken speelden de gebuurten in de 17^e en 18^e eeuw een belangrijke rol in het stedelijk leven. Bovendien was het leven in de buurt sterk verbonden met macrogebeurtenissen in de stad, zoals het inkwartieren van soldaten, het opleggen van religieuze verplichtingen en het oplossen van armoedeproblemen.

Het jaarboek sluit af met een artikel van D. Declercq over de bouwgeschiedenis van het Gentse Sint-Elisabethbegijnhof tijdens de 19^e eeuw en met een bijdrage van S. Marchand over de muurschilderingen van de Gentse Aula Academica (1858-1881).

De auteurs in dit nummer

Drs. K.-J.R. Kerckhaert (1979) studeerde archeologie en prehistorie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Hij studeerde daar in 2004 af op de analyse van een muntcomplex uit Thorn en IJtervoort (Limburg). Hij werkt als archeologisch adviseur bij de Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland voor de gemeenten op de Bevelanden en Tholen vanuit het Oosterschelderegio Archeologisch Samenwerkingsverband. Hij is conservator munten en penningen van het Zeeuws Genootschap.

Dr. J.P. Zwemer (1960) is freelance historicus, schrijver en tekstcorrector. Hij promoveerde in 1992 op de bevindelijk gereformeerden in de 20e eeuw ('In conflict met de cultuur', tekst op de website www.janzwemerschrijft.nl). Hij werkte onder meer mee aan 'Geschiedenis van Zeeland' en 'Middelburg. Gezicht van de stad'. Recent verscheen van hem en dr. J.C. Dekker 'Een kleine geschiedenis van Zeeland voor dummies'.

Dr. H.M.C. de Jonge is in 1946 geboren in Oostburg. Hij was tot voor kort als antropoloog verbonden aan de Radboud Universiteit in Nij-

megen. Zijn belangrijkste onderzoeksgebied is Indonesië, waar hij een aantal jaren werkte en waarover hij verscheidene boeken en een groot aantal artikelen in verschillende talen publiceerde. Zijn belangrijkste interessegebieden zijn cultuur en economie; etniciteit en ondernemerschap; en levensstijlen en identiteit. Hij is redacteur van o.a. de bundels *In de ban van betekenis*. *Proeven van symbolische antropologie* (1994) en *Ons Soort Mensen. Levensstijlen in Nederland* (1997).

H.K. Loeff (1975) studeerde ergotherapie aan de Hogeschool Rotterdam en was daarna enige jaren werkzaam als opticien en contactlensspecialist. Tegenwoordig houdt zij zich intensief bezig met paleontologie en is bestuurslid van de landelijke Werkgroep Pleistocene Zoogdieren en van de Werkgroep Geologie van het Zeeuws Genootschap. Zij werkt als gastconservator in het Stadhuismuseum te Zierikzee en is daar ook lid van de werkgroep educatie. Sinds 2015 is zij conservator van de collectie fossiele en recente landzoogdieren van het Zeeuws Genootschap in het Zeeuws Museum.

't Is vol van schatten hier

Uit de verzamelingen van het Genootschap

Karel-Jan Kerckhaert

Schotse munten in Zeeland

De collecties van het Genootschap bevatten voorwerpen uit de hele wereld. Zeeuwen gingen de wereld in en de wereld kwam ook naar Zeeland. De numismatische collectie bevat een groot aantal exotische (uitheemse) munten en penningen, zoals bijvoorbeeld uit Schotland.

Originele Crux Pellit. Zeeuws Museum, Zeeuws Genootschap, GM 3042.

De twee munten uit dit artikel zijn varianten van de zogenaamde CRUX PELLIT-pennie. Dit is een koperen munt met een diameter van 1,8 cm en een gewicht van 1,32 gram. Op de voorzijde van de munt staat een rijksappel (*globus cruciger*) afgebeeld, een wereldbol gestopt met een kruis. Twee lijnen over de rijksappel stellen de meridiaan en de evenaar voor. Het kruis doorboort het opschrift en geeft zo het begin van de tekst aan. Op de voorzijde staat het opschrift +IACOBUS:DEI:GRA:REX
De keerzijde toont een Latijns kruis in een vier-

pas. Het opschrift is hier +CRVX:PELLIT:OE:CRI. Dit is de eerste regel uit een hymne van Prudentius (348-410): Crvx pellit omne crimen, het Kruis verdrijft alle zonden.

Een artikel over dit munttype is gepubliceerd in het *Jaarboek van het Europees Genootschap*

Variant Crux Pellit. Zeeuws Museum, Zeeuws Genootschap, GM 3043.

voor munt- en penningkunde van 2014 (*Van Caelenberghe 2014*). Hierin scheidt de auteur duidelijkheid over het mysterie dat de afgelopen eeuwen rond deze munten hing. Zo was lange tijd niet bekend wat de oorsprong van dit munttype was en wisten we niet wie de uitgevende instantie was. Op basis van de iconografie en het omschrift zijn deze munten uiteindelijk toegeschreven aan Jacobus III van Schotland (1451-1488). Daarmee dateren ze uit de tweede helft van de vijftiende eeuw.

Over het feit dat de munt vooral in het Neder-

landse kustgebied wordt aangetroffen en dan vooral in Zeeland, zijn in de loop der jaren veel verklaringen bedacht. Zo bestaat de mogelijkheid dat hun vondst te maken heeft met de Schotse wolhandel of het gebruik van Schotse huurlingen in de vele conflicten. Dat de pennies relatief veel gebruikt werden in onze contreien wordt duidelijk door het aanzienlijke aantal vondsten dat hier gedaan is. Van de 174 geregistreerde muntvondsten uit Nederland, zijn er 66 afkomstig uit Zeeland. Daarvan zijn er 46 afkomstig uit de opgraving op de Markt in Middelburg.

Opmerkelijk is dat in onze contreien niet alleen de originele Schotse pennies zijn gevonden maar ook varianten daarop. Uit de stortgrond van de opgraving in Arnemuiden zijn twee varianten aangetroffen die afwijken van het oorspronkelijke muntbeeld. Deze munten hebben op de keerzijde geen Latijns kruis, zoals de Schotse munten, maar een gevoet kruis of een gelobd kruist. Het opschrift op beide exemplaren is moeilijk te lezen.

Naast een exemplaar van de originele Schotse pennie bevindt zich in de collectie munten en penningen ook een variant op deze munt. Net als

bij het origineel betreft het hier een munt van koper met een doorsnede van 1,8 cm. De precieze diameter en het gewicht is niet na te gaan omdat de munt beschadigd is. De staat van de munt laat het ook niet toe om het opschrift te lezen. Het gaat om de variant waarvan eerder alleen in Arnemuiden een exemplaar is aangetroffen. Het is dus het tweede bekende exemplaar. De vindplaats van de munt uit de collectie van het KZGW is niet bekend maar kan wellicht via correspondentie achterhaald worden. Het is echter zeker een Zeeuwse vondst. Door het kleine aantal van twee bekende exemplaren is het voorbarig om al iets over de uitgevende instantie of de muntplaats te zeggen. Toch is het mogelijk dat het hier een Zeeuwse muntslag betreft. Het zou dan gaan om munten die in Zeeland zijn nagemunt. Om hier echter met zekerheid meer over te kunnen zeggen kunnen we enkel hopen dat er de komende jaren meer munten van deze variant worden gevonden.

Het toenemend gebruik van metaaldetectoren door amateurarcheologen biedt wat dat betreft goede hoop.

Schotse penny, muntslag type III, met het opschrift beter leesbaar, uit Van Caelenberghe, 2014, fig.1 en 2. Collectie Duinenabdij nr. 307.

'zeer fraai en gaaf cranium van een neger in 't Fransche hospitaal te Middelburg gestorven'

Veel musea en universiteitscollecties hebben vaak een verzameling schedels, als archeologische of etnologische objecten. In de archeologie wordt nog veel onderzoek verricht naar menselijke overblijfselen om de geschiedenis beter te leren kennen. Etnologisch onderzoek aan schedels om een beter beeld te kunnen vormen over de variabiliteit van de menselijke soort is eigenlijk een afgesloten hoofdstuk. Maar deze schedelverzamelingen zijn er nog wel. Ook het Zeeuws Genootschap heeft een bescheiden collectie, die bewaard wordt in het Zeeuws Museum.

De schedel

Op 5 maart 1806 werd een nieuw collectiestuk ingeschreven in de boeken van het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen. De omschrijving luidde: 'zeer fraai en gaaf cranium van een neger in 't Fransche hospitaal te Middelburg gestorven'. De schenker van de schedel was dokter Jacobus de Puyt, chirurgijn en vroedmeester te Middelburg. In de *Naamlijst van voorwerpen van zoölogische aard alsmede van anthropologische en pathologische voorwerpen*, vervaardigd door J.C. de Man (1879) staat: '*de neger woonde te Middelburg*'. De schedel heeft nu het nummer NHG 60095

'Zeer fraai en gaaf cranium van een neger', echt een 19^e-eeuwse omschrijving uit een tijd waarin materiaal, afkomstig van mensen met een andere etnische achtergrond, vooral werd gezien als een belangwekkend studieobject. Dat bestuderen van de menselijke variabiliteit gebeurt nog steeds, nu vaak met behulp van DNA. Het onderzoeksvorstel passeert nu ethische commissies. Vroeger sprong men minder zorgvuldig en met wat minder eerbied met het materiaal om.

De schedel is inderdaad prachtig, robuust met mooie witte tanden. Op het voorhoofd staat in

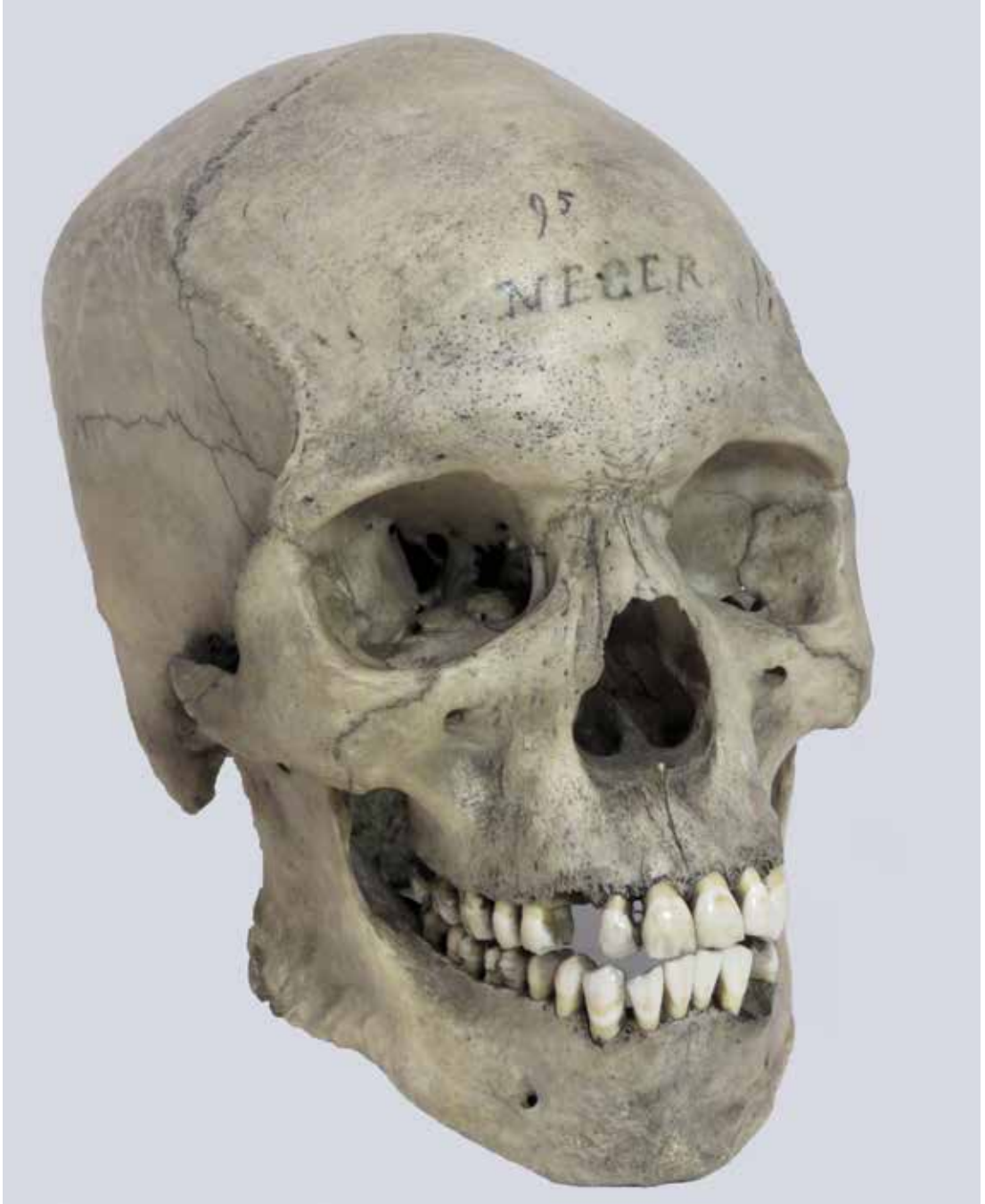
Oost-Indische inkt geschreven: 'NEGER' en daaronder: nr 94. Hem diep in de oogkassen kijkend rijst de vraag: wie was deze man? Wat was zijn naam en waar kwam hij vandaan? Hoe is hij in de collectie terecht gekomen?

De schenker was dus Jacobus de Puyt, geboren in Groede in 1740; hij was geen academisch gevormd arts, maar leerde de eerste beginselen van het vak bij de Middelburgse chirurgijn A. van Steveninck. Later was hij in de gelegenheid nog tweeënehalf jaar in Frankrijk heelkunde en verloskunde te studeren. Daar leerde hij vloeiend Frans spreken. Hij vestigde zich daarna in 1768 in Middelburg en werd daar een gezien medicus. Hij overleed in 1812. Zou De Puyt goede contacten hebben gehad met de artsen die in het Franse hospitaal werkzaam waren?

Wie was het?

Zeeland speelde binnen Nederland in de 18^e-eeuw een belangrijke rol in de zogenaamde driehoekshandel. Schepen van de MCC en de WIC voeren naar Afrika om daar op verschillende plaatsen slaven te kopen van inheemse handelaren. Daarna werden de slaven over de oceaan vervoerd naar Amerika om daar te worden verkocht om vervolgens te werk gesteld te worden op plantages. Met het geld dat de slavenhandel opbracht, werden in Amerika goederen gekocht die weer naar Zeeland vervoerd werden. Normaal gesproken gingen de slaven dus niet mee naar Nederland. Maar, hoe komt het Genootschap nu aan deze schedel?

Over de schedel valt het volgende te vertellen. Met de methodiek van Meindl en Lovejoy (1989) om aan de hand van de sutuurlijnen op de schedel de leeftijd te bepalen, wordt duidelijk dat dit een jonge man was, zeker niet ouder dan 30, toen hij overleed. Op de tien plekken die voor

Schedel van neger, wellicht van Antonie Cholo, in 1795 in het Fransche Ziekenhuis te Middelburg overleden. NHG 60095 .
Foto Freddy van Nieulande.

deze methode beoordeeld moeten worden, vertoont de suturnaad geen tekenen van dichtgroeien.

Een interessante zoektocht naar de herkomst van de man begint met een telefoontje naar Dr. Ruud Paesie, maritiem historicus en schrijver van het boek: *'Geschiedenis van de MCC'*. In het telefoongesprek vertelde Paesie over zogenaamde 'bomba's'. Dit waren vrijnegers in dienst van het slavenchip. Ze werden betaald als oppassers voor de Afrikanen die als slaaf werden vervoerd van Afrika naar Amerika. Deze bomba's reisden ook wel mee naar Zeeland, en van daar met een volgende reis weer mee naar Afrika.

Op de website Zeeuwengezocht.nl staan verschillende bomba's vermeld, maar geen van allen komt in aanmerking omdat ze allemaal halverwege de 18^e-eeuw in Middelburg waren en kennelijk weer weggegaan zijn met de volgende reis van de MCC. Er wordt geen overleden bomba vermeld.

Als gezocht wordt op het trefwoord 'neger' verschijnt er een aantal personen, waar de achternaam als 'Neger' aangeduid wordt. Thomas Neger, bijvoorbeeld, van Antigua, een Caribisch eiland. Maar we vinden hem alleen maar als matroos. De vermelding is ook te vroeg, dus dat levert ook niets op.

Het zou ook kunnen gaan om een Franse soldaat met een Afrikaans achtergrond. Bekend is dat er in die tijd Senegalezen in dienst waren in het Franse leger. Er zijn uitgebreide Franse archieven van het Franse Hospitaal, alleen deze beginnen pas in 1799. In deze archieven staan alleen Franse namen of personen met een Franse afkomst.

Het feit dat man was overleden in het Franse Hospitaal en dat zijn schedel geschonken is in

1806 vernauwt de tijdspanne van onderzoek naar een periode van 11 jaar, namelijk tussen 1795 waarin de Fransen Nederland bezetten en het Franse Hospitaal geopend wordt, en 1806, het jaar dat de schedel geschonken wordt aan het Genootschap.

Verder zoekend op de website Zeeuwengezocht.nl blijken er maar twee vermeldingen van overledenen in het Franse Hospitaal te zijn: Joseph Looman en Anthonie Cholo.

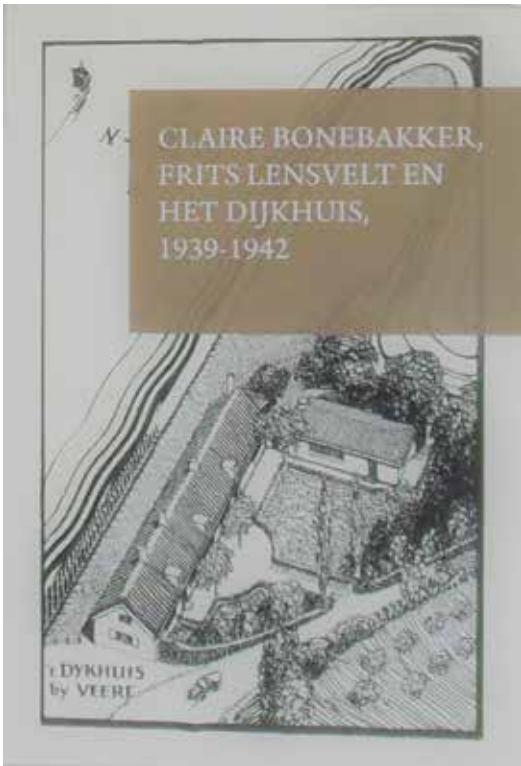
Looman is gestorven op 10-12-1795, Cholo is gestorven op 02-12-1795. Er is over beiden verder niets te vinden. Het enige dat nog een aanwijzing kan zijn is de naam 'Cholo'. Deze naam verwijst namelijk naar mensen van gemengde origine. Op pag. 24 van de scriptie *'The Forming of a Community in the heart of the Dutch Caribbean'* van Julisa van Beek van de Erasmus Universiteit te Rotterdam staat: *'The children of the immigrants became "creole" or were called mestizo, cholo or métis. All these definitions referred to people that were from mixed origins'*. Ook in andere bronnen verwijst de naam 'Cholo' naar een persoon van een gemengde origine.

Conclusie

Met de weinige gegevens die nu beschikbaar zijn lijkt het erop dat de schedel in de verzameling van het Genootschap afkomstig is van Antonie Cholo. Wellicht kan nader onderzoek in de toekomst meer gegevens opleveren. De schedel ligt diep in het depot van het Zeeuws Museum, te midden van enkele schedels uit verre landen en een heel aantal schedels die bij de diverse opgravingen in Zeeland gevonden zijn. Er wordt zorgvuldig en met respect mee omgegaan.

Boekbesprekingen

Ard Hesselink, *Claire Bonebakker, Frits Lensvelt en het Dijkhuis, 1939-1942*. De Drukkery/Schrijverspodium, in samenwerking met het Museum Veere, 2017. 78 blz., ill. foto's, kaartjes, tekeningen en schilderijen, gedeeltelijk in kleur. ISBN/EAN 9789492170279. Prijs € 9,90.

Een klein boekje. Een vrouw, een man, een huis – en een kleine romance, waarin het huis eigenlijk de hoofdrol speelt. Alleen de mensen die het vooroorlogse Walcheren nog gekend hebben, zullen zich het Dijkhuis herinneren. Het stond bovenop de dijk langs het Veerse Gat, in een scherpe bocht, halverwege Veere en Vrouwenpolder. Nergens in Zeeland had je een mooier uitzicht, over het water, met het silhouet van Veere op de achtergrond, en over het groene Walcherse landschap. Geen wonder dat dit uitzicht talloze malen getekend en geschilderd is. Maar ook nergens kon het zo koud zijn; het huis lag open voor

alle winden, er was geen water, elektriciteit of centrale verwarming. Het Dijkhuis dateerde waarschijnlijk uit de zeventiende eeuw en was eeuwenlang in gebruik als woonhuis voor de dijkopzichter van de Polder Walcheren. Maar in 1912 verkoopt de Polder het huis en verhuist de opzichter naar een comfortabeler woning in Veere. In 1918 komt de tweede hoofdpersoon in beeld. Het Amsterdamse kunstenaarssechtpaar Frits Lensvelt en Nell Bronger koopt het huis om daar met het gezin te gaan wonen. De beide echtgenoten hadden al een loopbaan achter de rug als decor- en kostuumontwerpers bij het roemruchte toneelgezelschap van Willem Royaards in Amsterdam, maar Frits wilde liever eigen baas zijn en ging zich toeleggen op het ontwerpen van meubels en lampen. In 1933 verhuist het gezin weer terug naar Amsterdam, waar Nell in 1935 plotseling overlijdt. Het Dijkhuis wordt echter aangehouden als vakantieverblijf en zo nu en dan verhuurd aan kunstenaars. Het uitzicht vanuit het huis is zodoende door een flink aantal kunstenaars vastgelegd.

In 1939 meldt zich een nieuwe huurster: de flamboyante schilderes Claire Bonebakker. Ze was juist gescheiden na een bruisend leven in Parijs en zoekt een stille plek om zich helemaal op het schilderen toe te leggen. En nu ontwikkelt zich een boeiende correspondentie tussen de beide kunstenaars. Een grotere tegenstelling dan tussen deze twee is nauwelijks denkbaar: de introverte Frits Lensvelt tegenover de uitbundige Claire. Deze correspondentie gedurende de jaren 1939-1941 vormt het eigenlijke onderwerp van dit boekje. Helaas zijn alleen Claires brieven bewaard, maar uit andere correspondentie van Frits kunnen we de gang van zaken toch goed volgen. En die is spannend genoeg, want de verhouding tussen beiden wordt steeds persoonlijker: van “geachte heer Lensvelt” wordt het al gauw “beste Frits”. Eind 1941 ontvlucht Frits Lensvelt Amsterdam en keert hij naar het Dijkhuis terug. Frits en Claire delen nu het huis in goede verstandhouding. Maar op dit moment is Claire alweer met een nieuwe minnaar getrouwd,

dus de ontluikende romance krijgt geen vervolg. In mei 1942 wordt het huis door de Duitsers gevorderd en de wegen van Claire en Frits scheiden zich weer, en nu voorgoed.

Frits Lensvelt mag voorlopig in Veere blijven, omdat hij betrokken is bij de wederopbouw van Middelburg, en Claire gaat een zwervend bestaan tegemoet. Het huis wordt in 1944 door de Duitsers afgebroken, dus nog voor de inundatie van Walcheren. Op de plek waar het huis heeft gestaan ontstaat één van de stroomgaten. Daar ligt nu de ingang van de jachthaven Oostwatering. Frits Lensvelt overlijdt kort na de bevrijding in Middelburg. Het verlies van zijn geliefde plek had hem sterk aangegrepen. Claire komt in 1946 terug naar Veere, waar zij het huis “De Corenbloem” betreft en een actieve rol in het kunstenaarsleven gaat spelen.

De hoofdmoot van het boekje wordt dus gevormd door de brieven van Claire. Haar karakter komt er goed uit tevoorschijn: vrijmoedig en egocentrisch, maar tegelijk hartelijk en medelevend met haar vrienden en kennissen. Ook met de burens, het boerengezin Volmer, kon ze het uitstekend vinden. Na de vordering van het Dijkhuis door de Duitsers logeerde ze nog enige tijd bij hen en het boek bevat nog een prachtige getekende brief, die ze in november 1942 aan de Volmers stuurde. Maar ze kon ook scherp uit de hoek komen: tegenover een paar lastige tijdelijke evacuees, en ten opzichte van haar collega Ina Rahunen, een deftige, gereserveerde dame, die later in Veere haar buurvrouw en medelid van de Kunstenaarskring zal worden.

Ard Hesselink, een kleinzoon van Frits en Nell Lensvelt, heeft de brieven uit het familiearchief opgedoken en er lopend verhaal van gemaakt. Daarmee krijgen we een kostelijk inzicht in een stukje Veers kunstenaarsleven. Het is echter jammer dat het daarbij (voorlopig?) gebleven is. De Lensvelts hebben een creatief leven geleid en veel contacten onderhouden met allerlei kunstenaars in Amsterdam en Veere. Frits was zelf een begaafd kunstenaar en zijn zoon Frits junior (“Boed”) zou zich ontwikkelen tot een

belangwekkende graficus. Hij zette ook de familietraditie voort en vond zijn eigen buitendijks gelegen Dijkhuis bij Krabbedijke. In het boekje komen allerlei verwijzingen naar deze contacten voor, die nieuwsgierig maken. Zo gebruikt Frits in 1944 een reproductie van een gezicht op Veere (kunstenaar onbekend, staat er) om aan te geven waar hij op dat moment woont. Dit plaatje is echter een afbeelding van een tot dusver onbekende kopergravure van de Amsterdamse kunstenaressen Debora Duyvis, die de Lensvelts ongetwijfeld kenden en die dus ook in Veere op bezoek is geweest.

Ook de geschiedenis van het Dijkhuis zelf komt maar summier aan bod. Daarover valt meer te lezen in de brochure “Het Dijkhuis, een verdwenen stukje Veere”, die ter gelegenheid van de tentoonstelling in het Museum Veere in de zomer van 2017 is uitgegeven en die is samengesteld door ..... Ard Hesselink! In deze brochure is ook meer interessant illustratiemateriaal opgenomen. Jammer dat de auteur deze teksten niet heeft gecombineerd. Je moet nu eigenlijk beide boekjes tegelijk lezen om een vollediger beeld van de situatie te krijgen.

Het is te hopen dat Ard Hesselink de tijd en de energie zal vinden om meer over de familie Lensvelt te publiceren. Het nu verschenen boekje maakt nieuwsgierig naar hun verdere leven. Aan de levensgeschiedenis van Claire Bonebakker is na het mooie boekje dat Ite Rümke aan haar wijdde (“Zonder kleur kan ik niet leven”, 2002) een interessante episode toegevoegd.

Ad Beenhakker.

Oud-hoofd van de afdeling Groen en Ruimte, provincie Zeeland

Auteur van kunsthistorische publicaties

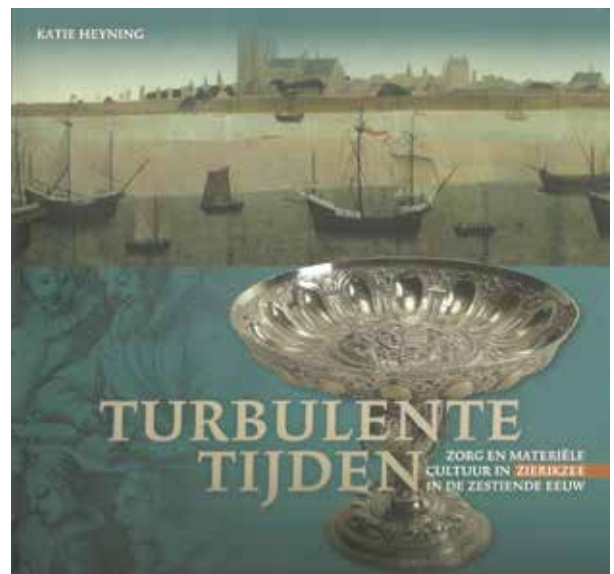
Katie Heyning, *Turbulente tijden Zorg en materiële cultuur in Zierikzee in de zestiende eeuw*, Hilversum 2017, 317 pp., ill., ISBN 978-90-8704-640-8. Prijs € 35,-

Het zijn zonder twijfel buitengewoon rijke historische bronnen die Katie Heyning voor haar studie van de elite in het zestiende-eeuwse Zierikzee heeft gebruikt. Zowel de archieven van de weeskamer als de boedelinventarissen bevatten een schat aan informatie over de meest uiteenlopende onderwerpen uit de geschiedenis, een welhaast onuitputtelijke bron waaraan menig onderzoeker zich kan laven. Wie iets te weten wil komen over bijvoorbeeld geloofsopvattingen, sociale zorg, opvoeding, scholing, materieel bezit of kleding in vroegere tijden, zal in deze stukken veel van zijn gading vinden en na lezing van het fraai vormgegeven en geïllustreerde boek had ik het gevoel dat geen enkel detail van dit alles aan de aandacht van de schrijfster is ontsnapt.

Heyning onderzoekt de leefwereld van de welgestelde burgers in Zierikzee in de tweede helft van de zestiende eeuw, toen vrijwel alle steden in de Nederlanden als gevolg van de Opstand 'turbulente tijden' doormaakten. Welke belangstelling hadden ze? Hoe zagen hun huizen eruit? Waaruit bestond de zorg die zij aan onderwijs en opvoeding besteedden? Hoe was de zorg voor weeskinderen georganiseerd? Over welke internationale contacten beschikten ze en wat daarvan merkbaar in hun dagelijks leven? Hoe zag hun kleding eruit? Welke gevolgen had de Reformatie voor dit alles? De vele vragen die worden gesteld en de vaak uiterst gedetailleerde beschrijving van de verschillende onderwerpen maken het voor een recensent moeilijk om een beknopte samenvatting te maken van dit boek. Toch waag ik een poging.

In het eerste hoofdstuk gaat de schrijfster in op de zorg voor weeskinderen die in de steden in handen was van 'Weeskamers'. In Zeeland konden ze vanaf het begin van de zestiende eeuw vinden in Middelburg, Veere, Vlissingen, Goes, Zierikzee, Reimerswaal en Tholen Met armenzorg

hadden deze kamers weinig te maken. Minderjarige kinderen van wie de ouders waren overleden, moesten worden beschermd. Het toezicht op een juiste afwikkeling van de nalatenschap, het beheer van de erfenis en de benoeming van een voogd behoorden tot de voornaamste taken van de weeskamer. De weesmeesters, veelal 'goede, bequaeme, wyse ende rijcke' mannen, werden door de burgemeesters en schepenen aangesteld.

Tot voogd werd in de regel een familielid aangesteld. De voogdij duurde in de regel tot het weeskind de leeftijd van twintig jaar had bereikt. Op de voogd drukte een zware last. Behalve het beheer van de erfenis was de voogd verantwoordelijk voor de opvoeding van de kinderen. Medische zorg, opvoeding, scholing, het vinden van een baan: het kwam allemaal op de voogd neer. Uitgebreid gaat de schrijfster in op de scholing van de weeskinderen, waarbij opvallend is dat ook meisjes goed basisonderwijs genoten. Hoewel het onderwijs voor de jongens gevarieerder was en meer mogelijkheden bood tot doorstroming, hadden meisjes uit de betere kringen eveneens toegang tot bijvoorbeeld de Franse school. In welke vakken kregen de kinderen les, van welke

boeken maakten ze gebruik? Naar welke scholen gingen ze? In het boek komt het allemaal aan de orde.

In een volgend hoofdstuk beschrijft Heijning welke gevolgen de Reformatie had voor het dagelijks leven in de stad en dan met name voor de religieuze gebruiken en ceremonies. Kerken werden 'verbouwd', altaarstukken vernietigd. Rituelen rond doop, overlijden, begrafenis en uitvaart veranderden. Aangezien een groot deel van de bevolking nog lange tijd het katholieke geloof trouw bleef - in Zierikzee, maar ook elders - verliepen de veranderingen traag en zullen ze de nodige weerstand hebben opgeroepen. Niet alleen de religie veranderde, ook het oorlogsgeweld en de politieke veranderingen lieten diepe en blijvende sporen na. De verdeeldheid binnen het stadsbestuur over de vraag of men de koning van Spanje trouw moest blijven of de zijde van Oranje moest kiezen, de zware lasten die de inkwartiering van de soldaten met zich meebracht, de vele plunderingen waaraan het krijgsvolk zich schuldig maakte, de gevaren waaraan met name kinderen waren blootgesteld: dit alles moet vele bewoners van de stad hebben getraumatiseerd.

In het hoofdstuk 'Gepast vertoon' gaat de schrijfster uitgebreid in op de kleding. De veranderingen in de mode; de volwassen- en kinderkleding; de vervaardiging van en handel in kleding; de mensen die emplooi vonden in de textielnijverheid en de sieraden die in gebruik waren, al deze zaken worden in geuren en kleuren beschreven. De stedelijke elite, zo blijkt uit het verhaal, kleepte zich uitbundig. De garderobe bestond uit sieraden en kledingstukken, gemaakt van kostbare, kleurige en modieuze stoffen, en was duidelijk bedoeld om maatschappelijke status te etaleren. De calvinistische predikant Willem Teelinck mocht zich in 'Den Spieghel der Zedigheid' (1620) dan wel groen en geel ergeren aan de frivole en kleurrijke kleding in zijn tijd, de mensen trokken zich daar bitter weinig van aan. Zijn pleidooi voor sobere kleding was dan ook aan dovemansoren gericht. Ook bij de inrichting van het woonhuis probeerde de elite zich te onder-

scheiden van de rest van de bevolking. Het bezit van kostbare meubels, kandelaars, beelden, schilderijen en andere luxegoederen waren op de eerste plaats bedoeld om indruk te maken.

In het laatste hoofdstuk wordt het blikveld van de Zierikzeese elite onderzocht. In hoeverre kwam de bovenlaag in aanraking met andere culturen en wat was daarvan te merken in hun dagelijks leven? Uiteraard was Zierikzee geen gesloten samenleving, noch in de Middeleeuwen, noch in de Vroegmoderne Tijd. Er werd veel gereisd, ook door vrouwen. Als gevolg van de ontdekkingsreizen werd de geestelijke horizon aanzienlijk verruimd. Uit boedelinventarissen wordt duidelijk dat er vele contacten moeten zijn geweest met andere continenten. De belangstelling voor de exotische landen blijkt uit de vele landkaarten die in huizen werden aangetroffen. Een blik op het uitgebreide boekenbezit toont aan dat de stedelijke burgerij belangstelling had voor uiteenlopende onderwerpen als theologie, geschiedenis, plant- en dierkunde en geografie. Daarnaast waren reisverhalen in trek. De stad kende particuliere bibliotheken, boekbinders en boekverkopers.

Zierikzee, zo is de conclusie van Heyning, was een open samenleving, onderging de invloed van verschillende culturen en kende een stedelijke elite die uitstekend op de hoogte was van ontwikkelingen op internationaal gebied. Ook na de Reformatie bleef de invloed van de zuidelijke gewesten (Vlaanderen en Brabant) sterk. Hetzelfde gold voor het geloof. Katholieke tradities bestonden nog jarenlang na de Satisfactie. Verschillende families uit de stedelijke vroedschap bleven zelfs openlijk hun oude godsdienst trouw.

De auteur heeft een buitengewoon informatief werk geschreven over een belangrijk stuk Zierikzeese en Zeeuwse geschiedenis, daar kan geen enkele twijfel over bestaan. Toch plaats ik een vraagteken bij de opzet van haar onderzoek. Haar onderwerp is erg ruim en de vragen zo algemeen gesteld, dat er een duidelijke focus ontbreekt. Hier wrekt zich het gemis van een centrale vraagstelling die aan ieder onderzoek ten grond-

slag moet liggen. Waarschijnlijk heeft de auteur zich geworpen op het historisch bronnenmateriaal, in dit geval de boedelinventarissen en de archieven van de weeskamer, om vervolgens van daaruit haar verhaal te schrijven. Aangezien de bronnen echter informatie geven over de meest verschillende onderwerpen, is het moeilijk om deze in onderlinge samenhang te beschrijven. Wat is, om maar een voorbeeld te geven, het verband tussen wezenzorg, modieuze kleding en onderwijs?

Een tweede kritiekpunt betreft de literatuurlijst. Weliswaar is het aantal boeken dat ze gebruikt heeft overweldigend, enkele belangrijke standaardwerken over het leven van de stedelijke elite in vroegere tijden ontbreken. Zo zocht ik tevergeefs naar de in 1985 verschenen dissertaties van J.J. de Jonge, L. Kooijmans en M. Prak over respectievelijk Gouda, Hoorn en Leiden. Hoewel deze studies zich richten op de situatie in de achttiende eeuw is het vreemd dat Heyning er geen gebruik van heeft gemaakt, al was het alleen maar als methodisch voorbeeld. Nog vreemder is dat ze geen melding maakt van het onderzoek dat mijn vroegere promotor, de Rotterdamse hoogleraar H. van Dijk, samen met zijn collega D. Roorda eind jaren zeventig heeft gedaan naar de netwerken en sociale mobiliteit van het patriciaat in Zierikzee in de vroegmoderne tijd.

Dit alles neemt echter niet weg dat ik veel bewondering heb voor de enorme prestatie die de auteur heeft geleverd. Het moet een immense klus zijn geweest om op basis van primaire en niet altijd even toegankelijke bronnen een kleurrijk beeld te schetsen van het leven in een stad in 'turbulente tijden'.

Albert L. Kort

Historicus

Leraar voortgezet onderwijs te Goes

St. Lievensmonstertoren zoals deze bedoeld was. Zeeuws Archief, ZI-II-1959

R.J.H. Lensen MA, *De vroegste geschiedenis van Zaamslag*. Stichting Zaamslag 850 jaar, Zaamslag 2016. 389 pp., ill., foto's, tek., krt. Prijs € 30,-

In november 2016 verscheen een heel fraai geïllustreerd boek van wel 389 pagina's dik over de geschiedenis van Zaamslag, Othene en Aendijcke. Het behandelt de geschiedenis van deze drie dorpen uit Zeeuws-Vlaanderen, vanaf de prehistorie tot en met circa 1700, met een uitstapje naar 1898.

De structuur van het boek is als volgt. Het boek bestaat uit drie delen. Het eerste deel geeft in drie hoofdstukken een voorbeschouwing van wat er bekend is van de bewoning tot aan de twaalfde eeuw. Het tweede deel is het belangrijkste en met 200 pagina's ook het omvangrijkst. In negen hoofdstukken behandelt Lensen de Middeleeuwen tot en met het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog. Het laatste deel heeft betrekking op de periode na 1600 maar de auteur behandelt ook een scala aan onderwerpen waaronder de bouwhistorie in Zaamslag. Aan de drie delen gaan drie hoofdstukken vooraf waarin de naam en het wapen van Zaamslag worden behandeld. Na deel drie volgen nog enkele nuttige bijlagen als een chronologie, een verklarende straatnamenlijst en een literatuurlijst.

In deel 1, de voorbeschouwing, geeft Lensen een overzicht van de bewoningsgeschiedenis van Zaamslag. Getuige vuurstenen vondsten werd gedurende de steentijd de regio door jagers en verzamelaars bezocht; aanwijzingen voor de aanwezigheid van prehistorische boeren in Zaamslag en directe omgeving ontbreken of zijn zeldzaam. Eén enkele scherp aardewerk uit de Romeinse tijd is de oudste vondst op het grondgebied van Zaamslag. Lensen verklaart het ontbreken van de laatprehistorische en vroegmiddeleeuwse bewoning door het klimaat dat te ongunstig was voor bewoning, maar in feite is dat onjuist. Elders in het kustgebied zijn wel bewoningssporen aangetroffen vanaf het neolithicum tot en met de elfde eeuw. Veeleer moet het gebrek aan bewoningssporen worden geweten aan het landschap dat de

mogelijkheden voor bewoning zal hebben beperkt. Een geologische kaart van het gebied zou hebben laten zien dat in die periode het gebied was bedekt door een laag veen. Klaarblijkelijk was dit gebied niet goed genoeg ontwaterd om er permanent te kunnen wonen. Helaas ontbreken in het boek een geologische kaart van het onderzoeksgebied en een doorsnede van de holocene opbouw; deze zouden het inzicht van de landschappelijke ontwikkeling en de verklaring van het latere, middeleeuwse bewoningspatroon zeer ten goede zijn gekomen.

In de Vroege Middeleeuwen veranderde het gebied van Zaamslag in een slikken- en schorrengebied. De bewoning in die periode zal schaars

zijn geweest en mogelijk slechts periodiek bezocht om er kudde schapen te houden. De bewoning zal met name zijn toegenomen toen grote delen van het gebied door dijken tegen overstromingen werd beschermd. Deze dijken werden vooral vanaf de twaalfde eeuw aangelegd, nadat stormvloed grote overstromingen hadden veroorzaakt.

De oudste vermelding van Zaamslag betreft een charter uit 1163 waarin Wazelinus de Velde grond bij Sameslath (Zaamslag) aan de Gentse abdij van Sint-Pieter schenkt. Er zijn ook archeologische aanwijzingen dat het dorp Zaamslag in de twaalfde eeuw werd bewoond. De vondsten uit die tijd wijzen erop dat het middeleeuwse dorp werd gesticht op een oude oeverwal, die als gevolg van inversie als een hoge rug in het landschap is komen te liggen. Hoe de nederzetting er verder uitzag, is niet bekend. Er moet al wel in de twaalfde eeuw een kapel of kerkje hebben bestaan, getuige het vroege patrocinium dat is gewijd aan de heilige Sint Maarten.

Het dorpje Aendijcke wordt al in 1120 genoemd. Op een kaart uit 1569 is het dorp te zien met een kerk in het midden een kerkhofmuur er omheen en een mottekasteel ernaast. Hoewel ernaar wordt verwezen dat er opgravingen hebben plaatsgevonden, wordt over de resultaten daarvan weinig vermeld. Het dorp is in 1584 als gevolg van een militaire inundatie aan zijn einde gekomen en later niet meer herbouwd.

Het dorp Othene is wellicht het oudste van de drie dorpen, hoewel het pas in 1160 voor het eerst wordt vermeld. Aangetroffen archeologisch scherfmateriaal dateert mogelijk al vanaf de tiende of elfde eeuw. Daarmee dateert de oudste bewoning van ver voor de verspoeling in 1214 van het oude Othene door de zee. De locatie van het oude Othene moet waarschijnlijk bij het huidige afwateringsgemaal worden gezocht en werd later nooit meer ingedijkt.

Er hebben enkele belangrijke gebouwen bestaan. Eén ervan was de uithof van Boudelo, een Cisterciënzer uithof waarvan voor het eerst in 1220 bezittingen bij Othene worden genoemd.

In 1235 is men waarschijnlijk aangevangen de uithof in baksteen op te trekken in de polder Diepenee of in de buurt daarvan. Het complex bestond waarschijnlijk uit een kloostergedeelte en een boerderij, gelegen op een door een gracht omgeven complex. De daken van het complex bestonden uit keramische daktegels en de vloeren waren bedekt met plavuizen. De vloer van de kapel was geplaveid met mozaïektegels. De uithof kreeg aanvankelijk grote stukken grond van de adel geschonken, maar vanaf de veertiende eeuw werden de schenkingen minder groot en gedaan door particulieren. De exploitatie van het land werd niet langer door de monniken zelf ter hand genomen, maar verpacht. In de Tachtigjarige Oorlog wordt de uithof afgebroken en elders hergebruikt.

Een belangrijk instituut dat in Zaamslag werd gevestigd en waaraan Lensen terecht veel aandacht schenkt, is de commanderij van de Tempeliers. Deze was gevestigd op een locatie die bekend staat als de Tempelhof. Archeologisch materiaal dat op deze plek is gevonden, gaat terug tot in de 12^e eeuw. Dit is een contrast met de oudste vermelding van Tempeliers in Zaamslag, want pas in 1282 worden zij genoemd in een schenkingsakte van Gerard van Maelstede. Lensen meent op archeologische gronden te kunnen stellen dat de vestiging van de Tempeliers ruim een eeuw eerder viel.

Naar mijn mening draagt hij hiervoor onvoldoende argumenten aan. In de eerste plaats is het niet uitzonderlijk dat religieuze organisaties startten op terreinen die ze als schenking van vaak de lokale machthebber hebben ontvangen. Daarbij wordt vaak de bestaande onderkomen(s) als eerste huisvesting benut. Daarvan zijn vele voorbeelden bekend, zoals in Middelburg waar in 1123 de norbertijner abdij werd gesticht op het grafelijk terrein. Ook heeft de Orde van het Duitse Huis in Maasland in 1243 van de lokale grondheer Dirk van Coudenhoven zijn mottekasteel en bijbehorend land verkregen. Hierin werd een commanderij gevestigd in 1365 werd verplaatst naar het centrum van het dorp Maasland. Beide

voorbeelden kunnen met talloze schenkingen van onderkomens en bijbehorend land aan geestelijke instellingen in het graafschap Holland en Zeeland worden aangevuld. In de tweede plaats kan een door Lensen waargenomen hiaat in het laat twaalfde- vroeg- dertiende-eeuwse scherfmateriaal er ook op wijzen dat er een hiaat in de bewoning is en waarbij een oude verlaten woonplaats in het vierde kwart van de dertiende eeuw opnieuw is bewoond, maar nu door de Tempeliers. Zonder een gedegen opgraving en bestudering van de gebouwsporen en het vondstmateriaal is er dus geen gefundeerde uitspraak over een mogelijke vestiging van de Tempeliers vóór 1282 in Zaamslag mogelijk.

Interessant gegeven is dat het familiewapen van de heren van Zaamslag kenmerken vertoont die mogelijk verband houden met een bezoek aan het Heilige Land tijdens de Kruistochten. Het is bekend dat veel kruisridders na terugkomst uit het Heilige Land een stuk grond schonken aan de Orde der Tempeliers. Dit maakt het waarschijnlijk dat de heren van Zaamslag kruisridders waren en de stichters van de Commanderie in Zaamslag. Ook het grondbezit van de Tempeliers in Aendijke brengt Lensen in verband met de aanwezigheid van het daar gelegen mottekasteel en suggereert daarmee dat ook deze kasteelheer op kruistocht was geweest.

Uit een 16^e-eeuwse beschrijving valt op te maken dat de commanderie was omgeven door een wal en een gracht waarbinnen de kapel lag, enkele grote stenen gebouwen en een begraafplaats. Uit archeologische oppervlaktevondsten op het terrein wordt duidelijk dat de verstening van de bebouwing in de vroege 13^e eeuw is aangevangen, waarbij Doornikse kalksteen werd gebruikt, kloostermoppen en daktegels. In 1312 wordt de orde der Tempeliers opgeheven en gaan de bezittingen in Zaamslag over op de Orde van de Hospitaalridders ofwel de Maltezer Orde.

Een ander belangrijk gebouw dat uitvoerig wordt beschreven is het mottekasteel te Zaamslag. Er is slechts een deel van de voorburcht opgegraven, de rest van de informatie over het

kasteel is afkomstig van oude prenten en van historische vermeldingen.

De kasteelberg lag in het centrum van Zaamslag, nabij de parochiekerk. Het kasteel gaat op grond van het gevonden aardewerk en het uitgevoerd dendrochronologisch onderzoek terug tot circa 1100. Dit maakt het waarschijnlijk dat er een relatie bestaat tussen het ontstaan van het dorp Zaamslag, de stichting van de parochiekerk en de burcht, zoals bij vele Zeeuwse dorpen het geval is. Aanvankelijk heeft op de motte een houten toren gestaan, maar deze zal in de eerste helft van de dertiende eeuw zijn vervangen door een stenen woontoren. Op grond van de kaart van Horenbault uit 1569 vermoedt Lensen dan men daarbij de voet van de motte van een ringmuur heeft voorzien en het aardlichaam van de motte daarna heeft uitgevlakt. Een vergelijkbare ontwikkeling is te zien bij andere mottekastelen, zoals bij de berg van Troje in Borssele (niet als voorbeeld in het boek opgenomen) waar ook in de 13^e eeuw de motte binnen een ovale ommuring aan de teen van de motte was uitgevlakt.

In de ringmuur werd een stenen poorttoren opgenomen en tegen de binnenkant van de ringmuur zijn enkele gebouwen afgebeeld. Tussen de motte en de oude dorpskern lag een voorburcht met een eivormige plattegrond. In het tweede kwart van de 13^e eeuw werd er een bakstenen poortgebouw gebouwd met dreefmuren, ook wel dwingel genoemd, die van de burcht leidden naar de kerk op het plein. Dit is een constructie die voor Nederland zeer zeldzaam is. Alleen het kasteel van Valkenburg (L) heeft een vergelijkbare structuur. In de 15^e eeuw neemt de belangstelling van de heren van Zaamslag voor hun stamhuis af. Klaarblijkelijk woonden ze liever op de hof van Zaamslag in Groede, waarvan in 1435 heer Floris van Zaamslag de eigenaar was. De torenberg bleef bewoonbaar tot de inundatie in 1584, toen het vooral dienst deed als uitkijktoren. Vanaf het einde van de 16^e eeuw worden de muren geleidelijk gesloopt.

Over de implicaties van een ronde hoofdburcht in kastelenland gaat Lensen helaas niet

nader in. Ronde burchten die in de 13^e eeuw zijn gebouwd, blijken volgens professor Hans Janssen vrijwel zonder uitzondering gebouwd door de landsheren van grote feodale territoria, hun familieleden of leden van hoge adel. Helaas is de genealogie van de vroege heren van Zaamslag niet voldoende bekend om dit beeld te toetsen. Zowel de ronde burcht van Zaamslag als de dwingel maken dat het kasteel de Torenberg nationaal sterk ondergewaardeerd is en terecht vraagt Lensen veel meer aandacht voor dit verdwenen slot.

Het laatste middeleeuwse gebouwencomplex dat Lensen beschrijft is het hospitaal van Zaamslag. Het is onduidelijk wie dit hospitaal heeft gesticht: de heer van Zaamslag, de Tempeliers of de Hospitaalorde zelf. Volgens de kaart van Horenbault stond het hospitaal op enkele honderden meters van het dorp, aan de Weststraat, op een plek waar skeletten begraven lagen in met bakstenen gemetselde grafkelders. Dit verschijnsel wordt vooral in of nabij kloosters aangetroffen. Toch houdt de auteur het erop dat de locatie van het hospitaal verder naar het westen heeft gelegen, waar een vindplaats bekend is van Pingsdorfaardewerk (door de auteur abusievelijk gedateerd in de dertiende eeuw in plaats van in de twaalfde eeuw of vroeger). Uit de tijd van het hospitaal werden op deze locatie scherven aardewerk, slacht- en consumptieafval, mozaïektegels en metalen kaarsenhouders en boekbeslag aangetroffen, vonden die goed passen bij een geestelijke instelling. De oudste geschreven bron over het hospitaal dateert uit 1310 en het hospitaal zal blijken de baksteenformaten die op het terrein zijn aangetroffen uit het einde van de dertiende eeuw dateren. Gelet op de datering van het Pingsdorfaardewerk zou het hier wederom kunnen gaan om de stichting op een reeds eerder bewoond erf.

Voor de 14^e tot en met de 16^e eeuw voert Lensen ons langs wat er uit historische bronnen uit deze periode bekend is en langs enkele archeologische waarnemingen. Zo werden in de dorpskern de resten van een mogelijke tiendschuur uit de 14^e eeuw aangetroffen, in de nabijheid van een

molen. Deze behoorden beide ongetwijfeld toe aan de heer van Zaamslag en lagen vlakbij zijn kasteel.

Van grote invloed was Tachtigjarige Oorlog op Zaamslag. Lensen stelt terecht dat voor de lokale geschiedenis de Middeleeuwen met deze oorlog pas echt ten einde lopen. Vele bewoners moesten hun huis verlaten toen de dijken in 1584/86 werden doorgestoken en het land onder water werd gezet. Echter, de namen van verschillende bewoners van voor de inundatie blijken in de 17^e eeuw weer opnieuw in het ambacht Zaamslag op te duiken.

In Deel III behandelt Lensen de herinrichting en herbouw van Zaamslag. Het moet in het begin van de 17^e eeuw een drassig landschap zijn geweest met overal middeleeuwse ruïnes. Het duurde tot het midden van de 17^e eeuw dat Zaamslag weer bewoonbaar werd. Aendijcke werd niet herbouwd, wel de dorpskom van Zaamslag op de plek van het oude Zaamslag. Er verrees een nieuwe kerk op de plek van het oude kerkhof met een vierkante muur rondom de nieuwe begraafplaats, in de hoek van twee doorgaande, haaks op elkaar staande wegen. De rest van de dorpsstructuur is hierop aangepast en kreeg daarmee geleidelijk het huidige uiterlijk. Nabij het voormalige kasteel de Torenberg bouwde de ambachtsheer Gerard van der Nisse een nieuwe herenboerderij, de Torenhoeve genaamd. De oude woontoren van het kasteel werd in de jaren daarna steeds verder afgebroken en ook de heuvel werd uiteindelijk grotendeels afgegraven. De rest van het derde deel behandelt diverse onderwerpen als de skeletresten van een butskop gevonden in 1757, dood en begraven in Zaamslag, De geschiedschrijving van Zaamslag totdat de gemeente in 1970 werd opgeheven, een fotoreportage van Zaamslag in 1898 en een overzicht van uitgevoerd bouwhistorisch onderzoek.

Indien we het totale boek bekijken, valt in de eerste plaats de grote bevlogenheid en liefde van de auteur voor (de historie van) Zaamslag op. Hij heeft zich in vrijwel alle facetten van het verleden van Zaamslag vastgebeten en schrijft daar

gepassioneerd over. Hierdoor komt een totaal van historische wetenswaardigheden voor het voetlicht waarover hij met veel deskundigheid schrijft. Het is weinigen gegeven om het terrein van geschiedenis, bouwhistorie en archeologie zo te overzien en met elkaar te vervlechten. Bovendien weet hij het verleden ook nog eens met werkelijk schitterende en goed onderbouwde reconstructietekeningen voor de lezer zichtbaar te maken. Niets dan lof hiervoor.

Zijn er dan geen minpuntjes op dit boek aan te merken? Jawel. Zo is het boek klaarblijkelijk voor de bewoners uit Zaamslag en directe omgeving geschreven, want een goede topografische kaart waar Zaamslag, Othene en Aendijcke in Zeeuws Vlaanderen liggen, ontbreekt in het boek. Ook bij de verwijzingen naar lokale plaatsen tast een 'vreemdeling' die niet bekend is in Zeeuws Vlaanderen nogal eens in het duister: wat zijn de begrenzingen van het eiland Zaamslag (p. 69, p. 106) en waar lag de geul ten zuiden ervan? Daarbij doet zich het gemis aan een samenvatting van het bedijkingsverhaal van De Kraker voelen en een helder kaartje met een fasering van de bedijkingen, zou verhelderend voor het inzicht in de historisch-geografische ontwikkelingen van het gebied zijn geweest. Het opnemen voor in het boek van een kaart met alle topografische eenheden die in de tekst worden genoemd, zoals poldernamen etc. zou erg behulpzaam zijn.

Waarom worden deze drie dorpen tezamen behandeld? Pas later wordt duidelijk dat ze tot dezelfde ambachtsheerlijkheid behoren. Een gedegen redactionele slag over het boek lijkt (door tijdgebrek?) te hebben ontbroken. Zo ontbreken de onderdelen ten geleide, woorden vooraf en een uitgebreide inleiding van de auteur die aan de inhoudsopgave vooraf gaan in de inhoudsopgave, die pas op pagina 21 staat afgedrukt. Dit maakt het vlug iets opzoeken niet gemakkelijk. Ook zijn sommige voetnoten niet in de literatuurlijst terug te vinden, bij voorbeeld noot 26 en noot 90. Verder is soms een ander jaartal bij de auteur in de voetnoot vermeld dan in de literatuurlijst, bij voorbeeld noot 63: Janssens J. 2015 en in de lite-

ratuurlijst Janssens et.al. 2005. In weer andere situaties wordt de literatuurverwijzing in de tekst tussen haakjes vermeld (p.144, J. Burgtorf 2006, blz. 11-9), maar ontbreekt deze in de literatuurlijst.

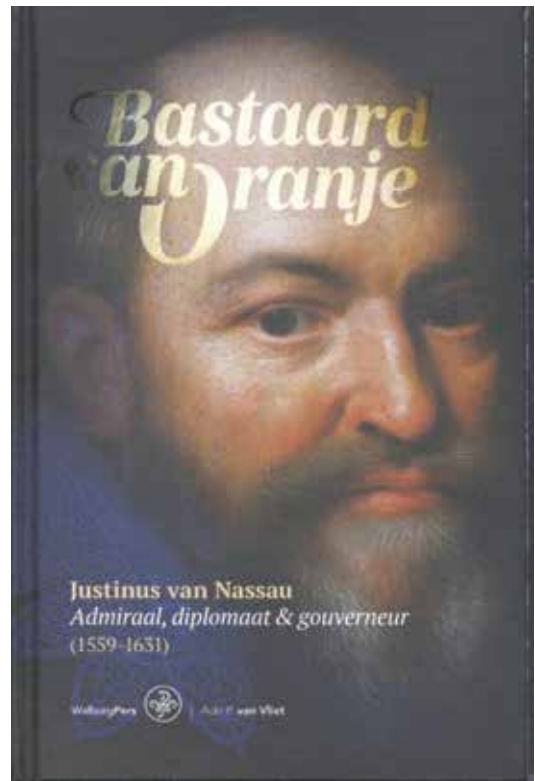
Zo heeft ook een groot deel van het hoofdstuk over de twaalfde eeuw van Zaamslag betrekking op de dertiende eeuw en had beter later in het hoofdstuk over de dertiende eeuw kunnen worden behandeld, of beide hoofdstukken hadden samen genomen moeten worden. Verder blijkt dat hazen klaarblijkelijk kunnen vliegen; het hazenbot in de tabel op pagina 172 is namelijk meegenomen in het percentage vogelbotten en niet bij de zoogdieren. Ook klopt de legendanummering op pagina 189 niet. Echt storend is dat de overigens voortreffelijke illustraties in het boek soms niet zijn voorzien van een onderschrift (bij voorbeeld p. 185) en zeer frequent is de herkomst van de illustraties niet vermeld. Het is te hopen dat deze omissies en inconsequentheden in een tweede druk zullen worden verbeterd. Het boek verdient zeker een ruimere verspreiding door middel van een tweede druk!

Epko J. Bult
Archeoloog gemeente Delft
Docent Faculteit der Archeologie Leiden

Adri P. van Vliet, *Bastaard van Oranje. Justinus van Nassau. Admiraal, diplomaat & gouverneur (1559-1631)*. Walburg Pers, Zutphen 2017. 256 pp., ill., ISBN 978-94-62-49233-2. Prijs € 29,50.

De meeste lezers zullen Adri P. van Vliet kennen van zijn als deel 14 van de Werken uitgegeven *Vissers in oorlogstijd. De Zeeuwse zeevisserij in de jaren 1568-1648* (2003), maar behalve over visserij verschenen van hem sinds 1987 ook tientallen artikelen en bijdragen over de Nederlandse oorlogsvloot in de zeventiende eeuw. Alweer geruime tijd is de maritiem-historicus als hoofd van de afdeling Publieksinformatie en Collecties en plaatsvervangend directeur verbonden aan het Nederlands Instituut voor Militaire Historie in Den Haag. Het boek dat thans verschenen is lijkt zo op het oog een ietwat vreemde eend in de bijt van de schrijver, maar er ging jarenlang materiaal verzamelen in tientallen archieven aan vooraf. Van Vliet kon daarbij gebruik maken van de inmiddels goed ontsloten archieven van de Zeeuwse Rekenkamer en die van de beginjaren van de Admiraliteit Zeeland. Deze bevatten gedetailleerde informatie over het functioneren van Van Nassau als luitenant-admiraal van Zeeland. In de korte inleiding beschrijft hij de meningen van eerdere historici, die een weinig positief beeld schetsten van een weifelaar en slecht militair, die te sterk gericht was op persoonlijk geldelijk gewin. Van Vliet vraagt zich af of het bestaande beeld over de bastaard Justinus van Nassau (? , 1559-Leiden 16 juni 1631), zoon van Willem van Oranje en maitresse Eva Elinx, door de nieuwe gegevens nu juist genuanceerd kan worden of dat deze het bestaande beeld bevestigen. Voor beide hypothesen blijkt het antwoord bevestigend.

Deze studie is opgebouwd uit tien hoofdstukken. Het eerste van de eerste acht hoofdstukken geeft een beschrijving van Justinus' jeugdjaren en vorming. Daarna komt in een drietal hoofdstukken zijn optreden als militair ter zee (1585-1589), te land (1589-1598) en als diplomaat aan de orde. Dit wordt onderbroken door een beschrijving

van zijn huwelijk. Hierna volgt de tweede termijn van Justinus als admiraal ter zee (van 1599-1601) en zijn gouverneurschap over Breda (1601-1625). Hoewel Justinus pakweg vijftien jaar van zijn leven in Zeeland actief was vormen die belangrijke jaren van de Opstand en zijn werk als diplomaat en bevelhebber van vloot en leger wel driekwart van het boek. De twee laatste 'hoofdstukken' zijn de epiloog en kroniek van Justinus' leven. In de kroniek zijn per levensjaar de belangrijkste gebeurtenissen aangegeven en de schema's van de stamboom en het relatienetwerk zijn een goede houvast om diens netwerken te doorgronden. Van Vliets bronnen bestonden uit zowel archivalia, literatuur als websites. Hij heeft zijn informatie zo goed als volledig in de tekst verwerkt; de eindnoten (per hoofdstuk) bevatten bijna uitsluitend literatuurverwijzingen. Het geheel sluit af met een register van persoons-

plaats-, geografische- en scheepsnamen, zodat de lezer bijzonder snel gewenste informatie op kan sporen. Deed iedere historicus dat maar. Wat bij een eerste kennismaking meteen opvalt zijn de prettige omvang, maar bovenal de zeer verzorgde afwerking, bondige schrijfstijl en vormgeving van het boek. Hier staat tegenover dat er zelden sprake is van verdieping als het bijvoorbeeld gaat om uitgaven of aanvragen voor vergoedingen van Van Nassau. Eigengereid optreden van hem leidde er toe dat de Staten van Zeeland hem op de vingers tikten maar ook beslissingen in zijn plaats namen.

In februari 1585 werd Justinus van Nassau de opvolger van Willem Blois van Treslong die door de Zeeuwse Admiraliteit werd afgezet als luitenant-admiraal. Justinus moest de door Parma aangelegde schipbrug bij Antwerpen vernielen (deze zorgde ervoor dat Antwerpen niet ontzet kon worden op de omringende Spanjaarden), maar hij slaagde daar niet in. Wel veroverde hij fort Liefkenshoek, maar een daaropvolgende blunder was volgens Van Vliet dat hij geen schans aanlegde die de schipbrug onder schot kon houden. Daardoor konden de Spanjaarden kort daarop hun posities weer heroveren. Na de val van de stad moest Justinus actief toezien op de sluiting van de Schelde en later de regulering van de vaart met paspoorten. Hoewel Justinus van Nassau lid van de Admiraliteit van Zeeland werd was hij nauwelijks aanwezig, terwijl hij eerst in het Prinsenhuis in Vlissingen en later in de Abdij in Middelburg woonde. Van Vliet toont aan dat Van Nassau in tien jaar tijd slechts 18% (189 op 1075) van de zittingen bijwoonde. Vaak was hij op reis of vereiste(n) zijn functie(s) aanwezigheid elders. Een passage die meer duiding had verdiend handelt over de wreedheid van het 'voetenspoelen' en het in de jaren 1585-1587 tot zeerover verklaren van opvarenden van de Vlaamse oorlogsvloot door de Staten-Generaal. De Staten voelden zich hiertoe namelijk genooddaakt door dezelfde opstelling van Spaanse zijde richting de Nederlanders (pag. 62-63), terwijl later wel een illustratie volgt (pag. 145) waarop Duinkerkers de

Nederlandse vissers 'de voeten spoelen.' Uit de vele exercities van Van Nassau als legeraanvoerder te land en als diplomaat wordt duidelijk dat hij liever niet op zee vertoefde, maar daar in 1588 toch een eclatant succes boekte. Hij wist door de blokkade van Duinkerken een vereniging van de Spaanse Armada vloten onder Parma te voorkomen. Hij slaagde er echter nooit in de blokkade sluitend te maken met een desastreuze uitbraak van de Duinkerkers tot gevolg. Tevens wist een vloot van zes galeien onder Spinola door zijn vingers te glippen en Sluis te bereiken. Na een korte tweede periode als luitenant-admiraal nam Van Nassau ontslag, waarna hij in 1602 gouverneur van Breda werd, hetgeen hij tot de val van de stad in 1625 bleef.

Een biografie is afhankelijk van bronnenmateriaal zoals persoonlijke brieven. In het geval van Justinus van Nassau krijgt de lezer vooral zicht op de daden van, maar niet op de mens Van Nassau, die erg flets blijft. Desondanks ontstaat de indruk van een persoon die te vaak op zijn strepen stond en 'not amused' was als tijdens zijn afwezigheid buiten hem om besluiten werden genomen die duidelijk in het landsbelang waren. Het ontbrak hem aan inlevingsvermogen in de positie waarvoor de Staten van Zeeland zich geplaagd zagen (pag. 135), terwijl hij als bastaardzoon financieel wel altijd goed voor zichzelf zorgde en als het om politiek ging altijd eerst de zijde van zijn familie en dan pas die van zijn werkgever, de Staten en de Admiraliteit, koos. Door zijn grote informatie-netwerk was hij evenwel een bruikbare diplomatieke pion. In hofkringen had hij betere aanspraak dan bij het bootsvolk waar hij weinig gezag had. Hij ijverde wel vaak voor uitbetaling van achterstallige gage, maar slaagde er zelden in muiters tot andere gedachten te brengen. Vaak vroeg en kreeg Justinus opslag en vergoeding van forse onkosten bij de Admiraliteit. Hij stelde in 1598 het door de Admiraliteit missen van vele konvooien en licenzen aan de kaak. Hoge Middelburgse bestuurders waren betrokken bij het omzeilen van de belasting, maar exemplarisch is dat Van Nassau zich

hier opnieuw diplomatiek opstelde en geen dwang uitoefende om de misstanden tot een oplossing te brengen. Liever stootte hij als bastaard geen mensen voor het hoofd dan zelf politieke risico's te lopen die een einde aan zijn carrière konden maken.

Johan Francke
Maritiem historicus

Reimond Kimpe, *Het leven van Jezus in Veere en omstreken, ingeleid en bezorgd door Lo van Driel*, Middelburg 2017, 220 pp., ill., ISBN 978-90-70534-56-1. Prijs € 19,95. Uitgave verscheen als nummer 17 in de reeks *Werken*, uitgegeven door het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen.

Na zijn kloeke biografie over Reimond Kimpe (1885-1970) heeft Lo van Driel zich nu verdienstelijk gemaakt door het uitgeven van een serie van 89 tekeningen van Kimpe over het leven van Jezus. Kimpe vervaardigde de tekeningen tijdens

zijn internering na de Tweede Wereldoorlog. De serie begint met de aankondiging van de geboorte van Johannes de Doper en eindigt met Jezus' hemelvaart. Twee tekeningen over gelijkenissen zijn er aan toegevoegd. Het bijzondere van deze serie is dat Jezus gesitueerd wordt in Veere en omstreken in de tijd van Kimpe zelf. We zien soldaten, mensen in klederdracht, vliegtuigen en fabrieken. De maagd Maria woont in Veere en de priester Zacharias doet dienst in Vlissingen. Enkele tekeningen berusten niet op een Bijbelverhaal, maar hebben de traditie als uitgangspunt: zo is er onder andere een tekening waarop we Jezus en Johannes als kinderen zien spelen. Evenzo is er het tafereel van Jezus' neerdaling in het dodenrijk. Deze onderwereld lijkt verdacht veel op Parijs, de stad waar Kimpe zelf vertoeft heeft.

Aan de serie gaat een instructieve inleiding vooraf, waarin Van Driel de context beschrijft en de lezer attent maakt op allerlei details. De tekeningen gaan vergezeld van passages uit de Evangelien en zo is er een bijzonder lees- en kijkboek ontstaan. Vooral een kijkboek, want men raakt niet uitgekeken op de artistieke wijze waarop Kimpe Jezus en de mensen om hem heen ten tonele voert. Kimpe heeft echter meer gedaan dan Jezus zomaar in Veere of Vlissingen te laten rondlopen. Dit werk biedt een verrassend inkijkje in de spiritualiteit en de voorstellingswereld van Kimpe. Men moet wel van verschillende markten thuis zijn om een adequate en grondige analyse te kunnen geven van Kimpes tekeningen. In het kader van deze beschouwing kunnen slechts enkele zaken vragenderwijs worden aangestipt.

Kimpe lijkt te spelen met symboliek. Is het toeval dat de wonderbare visvangst plaatsvindt op de Veere 7 en dat ook de Veere 3 te zien is? Het getal zeven is het Bijbelse getal voor volheid en drie staat in de kerkelijke traditie voor de Drievuldigheid. Maar een van de laatste tekeningen uit de reeks lijkt deze interpretatie te logenstraffen. Een nieuwe wonderbaarlijke visvangst na Pasen geschiedt aan boord van een Veerse hoogaars die dit keer geen symbolisch getal

draagt: de Veere 9. Toch hoeft ook dit niet zonder betekenis te zijn. Negen is net geen tien, het ronde getal dat ook in de bijbel betekenis heeft. Misschien wil Kimpe ermee zeggen dat na Pasen het gewone leven doorgaat, zoals hij zelf ook na de bevrijding de draad weer op moet pakken. Op dit gegeven komen wij straks terug.

Een spannende vraag is welke rol de oorlog speelt. In een tweetal tekeningen waarin Kimpe de storm op het meer schetst, laat hij een vliegtuig neerstorten. Bij de kindermoord te Bethlehem voert hij een Duitse soldaat ten tonele. En wanneer Jezus bij de haven struikelt onder het kruis, zien we een Belgische soldaat uit de Eerste Wereldoorlog. Maakt Kimpe er een allegaartje van of zijn het onrustige elementen uit zijn leven die als losse restanten rondzweven in zijn herinneringen? Opvallend zijn de vele kapelletjes die Kimpe tekent. Ze doen uiteraard niet Walchers aan. Misschien verwijzen ze behalve naar zijn eigen rooms-katholieke identiteit nog naar iets anders. Kimpe verbindt Jezus wellicht niet alleen met zijn leven op Walcheren, maar ook met zijn Vlaamse verleden. Een andere vraag is hoe nauwkeurig Kimpe de Bijbel heeft gelezen. Het lijkt hem te zijn ontgaan dat de drie leerlingen die bij Jezus' verheerlijking op de berg aanwezig zijn, hem ook vergezellen bij de opwekking van het dochtertje van Jaïrus en ook present zijn in de hof van Getsémané. Verder veroorlooft Kimpe zich tal van artistieke vrijheden. Zo lezen wij in het Evangelie dat Jezus in het zand schrijft, zonder dat er vermeld wordt wat Jezus schreef. Verschillende kunstenaars laten dit dan ook open. Maar Kimpe laat Jezus een vis tekenen: Ichtus, het symbool van het christendom, waarvan de Griekse letters betekenen: Jezus Christus, Zoon van God, Redder. Een bijzondere vrijheid laat Kimpe zien wanneer hij de versterking van Jezus door een engel in Getsémané afbeeldt. De engel houdt een kelk in de handen, die lijkt op de kelk van de eucharistie. Maar Jezus heeft kort daarvoor gezegd dat hij enkel nog wijn zal drinken wanneer hij in zijn koninkrijk zal gekomen zijn. Op schilderijen van andere kunstenaars wordt

weliswaar ook de kelk afgebeeld, maar dan wordt ermee de lijdensbeker aangeduid.

Ook de tekening van de drie uur durende duisternis op Golgotha nodigt uit tot bespiegeling. Kimpe beeldt rechts op de tekening een zonsverduistering af. Maar links tekent hij een maansikkel. Heeft hij daarmee willen aangeven dat er in het Bijbelverhaal helemaal geen sprake kon zijn van zonsverduistering? Toen Jezus immers gekruisigd werd, was het immers volle maan. Speelde Kimpe met deze gegevens of had hij hiervan geen weet en liet hij zijn fantasie onbekommerd de vrije loop? We zijn hier geneigd te denken aan het laatste, omdat Kimpe ook in de paasnacht een halve maan tekent.

Gebeurtenissen die in de Bijbel in één en dezelfde stad afspelen, worden door Kimpe soms op verschillende locaties gesitueerd. Zo laat hij de gebeurtenissen rondom de arrestatie van Jezus de ene keer plaatsvinden in Vlissingen, een ander keer in Veere. Het moment waarop Veronica de zweetdoek van Jezus in handen houdt, lijkt zich af te spelen in een dorpje aan de kust, dat verdacht veel op Zoutelande lijkt. Merkwaardig is Kimpes vergissing in de chronologie: hij plaatst de verloochening van Petrus voor de gevangenneming van Jezus. Blijkbaar is hij in verwarring geraakt omdat hij juist rond het lijden van Jezus zijn opzet heeft gewijzigd. Iets bijzonders haalt Kimpe uit wanneer hij het paasverhaal naar aanleiding van Mattheüs 28 uittekent. Hoewel alle evangeliën vertellen over het lege graf, deelt geen enkel evangelie mee hoe Jezus is verrezen. In het Mattheüsverhaal rolt een engel de steen voor de grafopening weg, Jezus is dan al uit het graf vertrokken. Bij Kimpe komt Jezus uit het graf tevoorschijn en maken de bewakers zich uit de voeten.

Zoals reeds gezegd wordt het bestaan na Pasen geplaatst in het gewone dagelijkse leven. We zien Jezus lopen met de Emmaüsgangers, waarvan de een gestoken is in een frans matrozenpak en de ander in visserskleedij. Jezus loopt in het midden met een wandelstok; een attribuut dat nu niet direct past bij het leven der verheerlij-

king. Zo zijn we Jezus nog niet tegengekomen. Kimpe lijkt opnieuw te suggereren dat het leven na Pasen gewoontjes blijft. Wanneer Jezus ten slotte naar de hemel opstijgt, gebeurt dit niet vanaf de Olijfberg, maar vanuit een woning en is vanuit het venster de stadhuistoren van Veere te zien. Zo laat Kimpe ons met zijn artistieke vrijheid glimlachen. Misschien was dat precies wat Kimpe zelf nodig had: een glimlach, na alles wat hij had meegemaakt.

Deze uitgave heeft deze bijzondere tekeningen

aan het licht gebracht en kunsthistorici en theologen kunnen het werk nu nader analyseren en becommentariëren. Lo van Driel heeft ons dus een goede dienst bewezen door zorg te dragen voor de publicatie van deze bijzondere reeks tekeningen, die hij dankzij zijn accurate speurwerk wist op te duikelen.

Willem Peene

Dr. W. Peene is theoloog en religiehistoricus, predikant (PKN) te Kootwijk-Kootwijkerbroek

Muziekbespreking

Sietze de Vries, *De historische orgels van Middelburg*. JSB records 2017. Bestellen van de dubbel-CD kan via www.jsbrecords.nl, € 24,- inclusief verzendkosten. De dubbel-cd is te ook te koop à € 20 bij de concerten van Incanto/Werkgroep Muziek.

Op twee cd's speelt Sietze de Vries op vijf historische orgels van Middelburg werk van Händel, Muffat, Sweelinck en Bach. Daarnaast improviseert hij op alle vijf orgels. Het zijn achtereenvolgens de orgels van de Oostkerk, de Doopsgezinde kerk, de Lutherse kerk, de Engelse kerk en de Gasthuiskerk. Van de in totaal 115 minuten die de cd's samen duren wordt 70 minuten besteed aan improvisatie. Dat is wel gerechtvaardigd omdat je met improvisaties de klankmogelijkheden van de verschillende orgels het best kunt laten horen.

Voor het drieklaviersorgel van de Oostkerk wordt terecht de meeste tijd uitgetrokken op de cd. Het is een prachtig instrument met fraaie tongwerken en een vrij licht klinkend prestantenkoor. De drie majestueuze koralen van Bach, *Schmücke dich op Liebe Seele*, *An Wasserflüssen Babylon*, en *Nun Danket alle Gott*, worden heel mooi beheerst en liefelijk gespeeld door De Vries.

Fraai klinkt ook Händels Overture. Dit is eigenlijk clavecimbelmuziek, maar op dit orgel komt het werk ook goed tot zijn recht, mede dankzij de smaakvolle registratie. Muffat's muziek wordt

uitbundig vertolkt. Dat dit orgel toch dicht aansluit bij Vlaamse instrumenten, blijkt pas voluit bij de improvisatie over psalm 31 die De Vries heel knap in de vorm van een Franse baroksuite heeft gegoten. De Vries leeft zich hier helemaal uit. Wat een weelde, zulke mooie tongwerken, en dan ook nog eens zo goed gestemd, want daar schort het vaak aan.

Het tweeklaviersorgel van de Doopsgezinde kerk werd gebouwd door vader of zoon Moreau rond 1750, maar er is nogal wat aan gesleuteld. Het klinkt mij erg Frans romantisch in de oren, maar dat kan natuurlijk ook liggen aan de wijze waarop De Vries zijn ruim een kwartier durende improvisatie op d'Almachtige is mijn Herder en Geleider heeft geregistreerd. Ik had hier nog wel graag een stukje Bach op gehoord, maar op de improvisatie valt niets aan te merken. Niettemin, dat orgel van de Oostkerk klinkt imposanter.

Op de tweede cd speelt De Vries eerst op het tweeklaviersorgel van de Lutherse Kerk (tegenwoordig de St. Augustinuskerk) Vater unser im Himmelreich van Sweelinck en een improvisatie van maar liefst 24 minuten over psalm 29. Aan dit orgel, rond 1707 gebouwd, is weinig gesleuteld zodat nog veel van het oorspronkelijke stemmateriaal bewaard is gebleven. Sweelinck klinkt er prachtig op, en de vrij intieme klank van dit orgel, met onder andere mooie prestanten en holpijpen op beide klavieren, leent zich goed voor de improvisatie. Het is wel duidelijk dat De Vries een grote voorliefde heeft voor het gebruik van tongwerken. Ik ben er niet zo dol op, want meestal zijn ze ontstemd, maar dat is hier niet het geval.

Tien minuten op de cd zijn uitgetrokken voor het éénklaviersorgel van de Engelse kerk, één van de weinige in Nederland bewaard gebleven orgels van de Haagse orgelbouwer Gerard Steevens. Hoewel het een instrument is van bescheiden afmetingen, (tien sprekende stemmen) klinkt het toch behoorlijk uitbundig in de variaties op *Awake, my soul*.

Tenslotte de Gasthuiskerk, een tweeklaviersorgel dat daar in 1874 werd geplaatst, en dat afkomstig was uit de Hervormde Kerk in Sprang,

waar het in 1832 werd geplaatst. Niet als nieuw orgel, maar vanuit weer een andere kerk, mogelijk een schuilkerk. Er is in de loop der eeuwen driftig aan gesleuteld en mist de mooie tongwerken die zo prominent figureren bij de registraties van De Vries op de andere instrumenten. Händels befaamde variaties op *The Harmonious Blacksmith* klinken er niettemin voortreffelijk op, en de improvisatie van bijna vier minuten op een kinderlied waarmee De Vries besluit is echt ronduit verrukkelijk.

Resumerend: twee prachtige cd's, alles verbluffend goed opgenomen. En het bijbehorende boekje geeft een schat aan informatie over de vijf verschillende orgels, verlucht met prachtige foto's van de kerken zelf en van de orgels en zelfs van de vijf speeltafels. Wie ze afspeelt, raad ik wel aan met de tweede cd te beginnen, en bij de eerste cd eerst te luisteren naar het orgel van de Doopsgezinde kerk. Want als je begint met het orgel van de Oostkerk (daar is de akoestiek ook duidelijk het best) vallen de vier andere instrumenten – althans, dat was mijn ervaring, want ik beluisterde eerst Bach in de Oostkerk – een beetje tegen, hoe voortreffelijk ze ook bespeeld worden door De Vries.

Maarten 't Hart

Auteur en orgelliefhebber

Oostenwind. Aquarel door Wim Hofman (2017).

Winter

“Je bent in de sneeuw geboren”, vertelde mijn moeder me wel. Daar bedoelde ze mee dat er op de dag dat ze me ter wereld bracht, de wereld wit was: er lag een dik pak sneeuw. Ze vertelde er ook dikwijls bij dat het toen oorlog was en erg koud en dat het veel pijn had gedaan. Dat ik zwaar en dik was geweest en blauw en dat ik niet wilde huilen. Voor dat laatste was er wel een oplossing. Ik ben toevallig geboren in Oostkapelle. Toevallig is een ambtelijke term heeft een ambtenaar me wel eens uitgelegd. Het betekent dat je niet geboren bent in de woonplaats van je ouders, maar elders.

Dat het koud was en bar winterweer weet ik vooral van mijn vader. Omdat hij zijn vrouw en zijn pasgeboren zoon wel wilde zien, vertrok hij vanuit Vlissingen op de fiets, om door de sneeuw noordwaarts te ploeteren. Hij kreeg ergens een lekke band. Dat was een extra tegenslag, want het was onmogelijk iemand te vinden die hem helpen wilde. Het was zondag en fietsen en een band plakken was op Walcheren uit den boze. Hij liep daarom verder het hele stuk naar Oostkapelle. Uiteindelijk had hij het geluk op de terugweg twee jongens te treffen die hem wel wilden helpen, maar dan in de schuur zodat niemand het zou zien. Dit is alles wat ik van mijn geboortedag weet.

Maar er kwamen meer winters en soms ook wel sneeuw. Zo herinner ik me dat ik ooit op klompen door verse sneeuw liep, wat een knerpend geluid gaf. Er gebeurde echter ook iets vreemds: onder mijn klompen vormden zich dikke, keiharde klonten die het lopen steeds meer bemoeilijkten. Het moet tegen het eind van de oorlog geweest zijn: het was toen moeilijk schoenen te vinden of te kopen. De winters uit mijn jeugd betekenden veel kou. Ik herinner me dat er sneeuw op de zolder lag. Het dak in ons huis in Vlissingen was slecht. Er was geen dakbeschot en de wind blies de sneeuw gewoon naar binnen. Dikwijls waren er ijsbloemen op de ruiten en ik had 's nachts sokken aan in bed en een wollen trui.

Ik herinner me ook nog een winter dat je kon

schaatsen op het water dat we De Kom noemden. Het was erg druk op het ijs. Iedereen had wel schaatsen. Ik had oude Friese doorlopers van mijn vader en stond vaak maar stil en kou te lijden. Mijn schaatsen waren bot en ik kon er niks van en ik heb het ook nooit geleerd. Misschien kwam dat ook door de valpartij die ik op een bepaald ogenblik daar zag. Jongens die met stokken en een leeg cornedbeefblikje een soort ijshockey speelden, botsten tegen elkaar op en vielen hard. Het ijs kraakte en puntige schaatsen krasten over het ijs, maar ik zag toen ook een jongen naar de kant kruipen. Bloed liep over zijn gezicht en druppelde van zijn neus in de sneeuw. Misschien had hij per ongeluk een schaats in zijn gezicht gekregen. Ik herinner me er verder niet veel van. Wel het bloed in de sneeuw. Het bloed bevroor waarschijnlijk. Het leek op rood poeder.

Agenda

Genootschapscolleges 2018

SERIE II: ARCHITECTUUR

1. Vr. 23 februari 2018 16.45 – 18.45 Johan de Koning
Architectuur na de crisis: een nieuwe identiteit
2. Vr. 2 maart 2018 16.45 – 18.45 Johan de Koning
Architectuur als representatie van de idee
3. Vr. 9 maart 2018 16.45 – 18.45 Dr. J.C.T. Voorthuis
De gebouwde mens: de moeizame bevalling van de identiteit in de architectuur

Kaarten kunnen aan de deur gekocht worden of vooraf worden besteld via de website.

De toegangsprijzen zijn inclusief een consumptie in de pauze.

Voor leden KZGW, per college	€ 7,00
Passe-partout, <i>leden</i>	€ 19,00
Voor niet-leden KZGW, per college	€ 8,50
Passe-partout, <i>niet leden</i>	€ 23,50
HBO/WO-studenten (dagopleiding, géén deeltijdstudie)	gratis

Voor alle informatie over lezingen en evenementen verwijzen wij u naar de website, daar wordt de informatie wekelijks bijgewerkt. www.kzgw.nl/agenda/

Mededelingen van het bestuur

Kerncollectie Zeeuws Genootschap aangewezen als cultuurogoed van nationaal belang.

Wij zijn bijzonder verheugd u mee te kunnen delen dat Minister Bussemaker van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap op grond van de Erfgoedwet 2016 delen van onze collectie heeft aangewezen als beschermd cultuurogoed. Naast alle objecten uit de oudste collectie (verzameld voor ca. 1804), zijn ook een aantal belangrijke andere voorwerpen tot nationaal erfgoed verklaard.

Dit betekent een nationale erkenning van het grote belang van de collectie van het Zeeuws Genootschap. In totaal gaat het om meer dan 300 stukken. Het is voor het eerst dat objecten in Zeeland vanuit de overheid wettelijk worden aangewezen als beschermd cultuurogoed.

Dit houdt in dat de aangewezen voorwerpen binnen onze collectie worden opgenomen in het Nationale Register Beschermd Cultuurogoederen. Verplaatsing van deze cultuurogoederen binnen en uit Nederland moet gemeld worden aan de Erfgoedinspectie. De meeste van deze voorwerpen zijn door het Genootschap in bruikleen gegeven aan het Zeeuws Museum. De andere zijn in bruikleen bij het Zeeuws Archief, de ZB| Planbureau en bibliotheek van Zeeland en de Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland.

Aangewezen als beschermd cultuurogoed zijn onder meer:

- Het planetarium van Johan Adriaan van de Perre (1738-1790)
- Het schelpenbuffet van Job Baster (1711-1775), geneesheer te Zierikzee
- De Egyptische mummie van Adriaan Moens (verkregen in 1782)
- Kaarten, aantekeningen en mineralen uit Tibet en Nepal afkomstig van ontdekkingsreiziger Samuel van de Putte (1690-1745)
- De altaarsteen voor de godin Burorina, waarschijnlijk gevonden op het strand in Domburg in 1647
- Een Romeinse drinkschaal van witte krijtaarde, geschonken aan het Genootschap in 1777
- Een groot aantal stukken uit de naturaliaverzameling
- Het touwslagerswiel waar Michiel de Ruyter aan draaide
- Gebruiksvoorwerpen en kledingstukken van de Zwartvoetindianen, in 1932 geschonken aan het Genootschap door Meinard Sprenger (1860-1951)
- De Roman-Visscheratlas uit 1662
- De zilveren puntschaal geschonken aan luitenant-admiraal Johan Evertsen (1600-1666) naar aanleiding van zijn overwinning op de Duinkerker kapers.

Deze aanwijzing van de minister stimuleert ons om in samenwerking met onze bruikleennemers met nog meer inzet te werken aan onze bijzondere collectie.

Uw steun in de vorm van uw lidmaatschap van het Zeeuws Genootschap blijft daarvoor onmisbaar.

De titel van de jubileumprijsvraag is bekend

Ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van het Genootschap (in 2019) is besloten, zoals dat de eerste negentig jaar gebruikelijk was, een Prijsvraag uit te schrijven. Twaalf inwoners van Zeeland deden een suggestie voor een onderwerp daarvoor. De prijsvraag commissie koos begin november voor de prijsvraag 'Op welke manieren kunnen de inwoners van Zeeland samen een Zee-landschap ontwikkelen?' Deze vrij open vraag werd voorgesteld door Marius Vrijlandt uit Borssele. Hij is landschapsarchitect en zijn voorgestelde prijsvraag komt voort uit zijn professionele belangstelling voor de invulling van de toekomst van Zeeland, zoals dat vorm zal krijgen in het Zeeuwse landschap. Hij was werkzaam bij de voormalige Dienst Landelijk Gebied van de provincie Zeeland.

De tijden veranderen (klimaatverandering, bevolking van Zeeland bijvoorbeeld) en hoe kunnen de inwoners van Zeeland op een duurzame wijze aan de toekomst van Zeeland werken?

Op 1 mei 2018 moeten de inzendingen (anoniem) binnen zijn, waarna een deskundige jury de inzendingen zal beoordelen. De winnaar wordt in 2019 bekend gemaakt en krijgt de zilveren penning van het Genootschap, voor het eerst uitgereikt in 1769.

Het artikel en meer informatie hierover kunt u vinden op onze website.

<https://kzgw.nl/nieuws/jubileumprijsvraag-zeeuws-genootschap/>

Dank

Het bestuur van het Zeeuws Genootschap dankt de leden hartelijk voor hun gift boven de contributie ten bate van de verzamelingen. Zij brachten het afgelopen jaar ongeveer € 1567,- bijeen. Van deze giften hebben wij onder meer

kunnen aanschaffen, een in 1785 in Vlissingen gedrukt antwoord op een prijsvraag, in 1780 uitgeschreven door het Genootschap voor rekening van het Bataviaasch Genootschap. Deze verhandeling van de Franse ingenieur M. Garnier de St. Julien over de scheepvaart werd met goud bekroond. Van dit werk zijn verder maar twee exemplaren bekend, één in de Bibliotheque Nationale te Parijs en één in de bibliotheek van de Amerikaanse Yale University. Het bestuur stelt het zeer op prijs dat het Genootschap nog zeer regelmatig schenkingen van bijzondere objecten ontvangt. Deze worden uiteraard zeer zorgvuldig aan onze collecties toegevoegd. Afgelopen jaar ontvingen wij:

- Een bijzondere kaart van het dorp Schoondijke
- Een zevental kinderboeken uit het begin van de vorige eeuw
- De geschiedenis van het huis De Dry Clavers aan de Vlissingsestraat te Middelburg, geschreven door Françoise de Nooijer en Barend Puype
- Een aantal juridische werken uit de achttiende en negentiende eeuw en een tweetal werken over landmeten. Bij de schenking is ook een exemplaar van de Code Napoleon (Paris, 1810)
- Zeven fragmenten van vuurdovers, afkomstig uit het verdronken land van Rilland.

De toelichtingen op de schenkingen vindt u op onze website bij aanwinsten.

Nieuwe publicaties in 2017;

Dit jaar zijn twee nieuwe uitgaven uitgebracht door het Zeeuws Genootschap.

In de muziekserie is uitgekomen: Lupus Hellinck, *Three four-part Masses*, ed. B.J. Blackburn. *Exempla Musica Zelandica IX*, € 29,00. De serie *Exempla Musica Zelandica* is gewijd aan vroegere muziek uit de provincie Zeelanden is in het leven geroepen met het doel, tegenwoordig veelal onbekende composities, opnieuw voor een breed publiek toegankelijk te maken.

In de serie werken is uitgekomen: Reimond Kimpe. *Het leven van Jezus in Veere en omstreken*, door Lo van Driel € 19,90. De tekeningen en schilderijen van de Middelburgse kunstschilder Reimond Kimpe (1885–1970) zijn overbekend. Voor de oorlog maakte hij vooral stads- en havengezichten, taferelen van straten en gebouwen, ook schilderde hij boerderijen. Tot nog toe was onbekend dat Kimpe een complete reeks tekeningen had gemaakt van het leven van Jezus, waarvan uiteraard een via crucis of kruisweg deel uitmaakt. De tekeningen worden voorafgegaan door een inleiding, waarin Van Driel nader ingaat op de tekeningen binnen het oeuvre van Kimpe.

Voor onze leden geldt de 10 % ledenkorting op al onze publicaties.

Onafhankelijk Vermogensbeheer

*Amfora Vermogensbeheer staat u terzijde
met vermogensbeheer, beleggingsadvies
en het monitoren van uw vermogensverdeling.*

Piet Heinstraat 15, 4461 GL Goes • Postbus 10, 4460 AA Goes

Tel. 0113 - 216141

www.amforavermogensbeheer.nl

Secretariaat
Zeeuws Genootschap
Kousteensedijk 7
4331 JE Middelburg
(0118) 65 43 47
info@kzgw.nl
www.kzgw.nl

Het secretariaat is
dinsdag t/m vrijdag
geopend van 9.00 tot
11.45 uur.

海人の恩人
ヨハニス・デ・レーケ
Johannis de Rijke
新嘉坡 山腰港

Jaargang 26
nummer 4
december 2017

Zeeland verschijnt
vier keer per jaar,
te weten in de maanden
maart, juni, september
en december.